

Pomorska Droga św. Jakuba Podręcznik Dobrych Praktyk

The Pomeranian Way of St. James Good Practices Manual

Pomorska Droga św. Jakuba

Podręcznik Dobrych Praktyk

Wydawca:

Powiat Lęborski
ul. Czołgistów 5, 84-300 Lębork
tel. +48 59 863 28 20, fax. +48 59 862 14 06
e-mail: starostwo_lebork@poczta.onet.pl
www.powiat-lebork.com

Gmina Miasto Lębork
ul. Armii Krajowej 14, 84-300 Lębork
tel. +48 59 862 22 67, fax. +48 59 862 24 27
e-mail: sekretariat@um.lebork.pl
www.lebork.pl

Opracowanie: Iwona Juchniewicz

Współpraca merytoryczna: Ryszard Wenta, Bożena Wołowczyk,
Przemysław Kulawczuk, Elżbieta Rekowska-Klassa

Tłumaczenie: „Angmar” Marta Gorecka

Zdjęcia: Iwona Juchniewicz, Tadeusz Krawczyk, Tomasz Kuna,
Bożena Wołowczyk

Projekt okładki: Rafał Sakowicz

Publikacja dofinansowana ze środków UE z Programu Współpracy Transgranicznej Południowy Bałtyk
WTPB.02.03.00-22-012/10
Projektu „RECreate – Rewitalizacja Europejskiego Szlaku Kulturowego na Obszarze Południowego Bałtyku –
Pomorska Droga św. Jakuba” Europejski Fundusz Rozwoju Regionalnego – Programu Współpracy
Transgranicznej Południowy Bałtyk 2007-2013
Oś priorytetowa: Atrakcyjność i wspólna tożsamość

Cel: Zrównoważone wykorzystanie zasobów naturalnych oraz dziedzictwa kulturowego dla rozwoju
regionalnego
Druk sfinansowano ze środków Gminy Miasta Lębork

Spis treści

Wstęp.....	4
1. Wpływ założeń Programu Współpracy Transgranicznej Południowy Bałtyk na korektę celów szczegółowych inicjatorów rewitalizacji Drogi	6
2. Oczekiwania Programu Współpracy Transgranicznej Południowy Bałtyk a zasięg terytorialny i dobór partnerów projektu RECreate	8
2.1 Dobór partnerów projektu.....	9
2.2 Ostateczna lista Parterów projektu.....	11
3. Doświadczenia dotyczące ustalenia przebiegu Pomorskiej Drogi św. Jakuba.....	12
3.1 Zasada trójnogu	12
3.2 Oddolna konkretyzacja	13
4. Doświadczenia dotyczące oznakowania szlaku.....	14
4.1. Formy oznakowania Pomorskiej Drogi św. Jakuba.....	14
4.2 Przebieg realizacji oznakowania.....	16
5. Proces tworzenia koncepcji i oznakowania Pomorskiej Drogi św. Jakuba na terenie Województwa Zachodniopomorskiego.....	18
6. Zapewnienie zakorzenienia Drogi w środowisku lokalnym i regionalnym	20
6.1 Spotkania z potencjalnymi usługodawcami	20
6.2 Spotkania z potencjalnymi wolontariuszami.....	22
7. Przyszłość zrewitalizowanej Pomorskiej Drogi św. Jakuba.....	23

Wstęp

Drogi św. Jakuba powstały już ponad tysiąc lat temu. Celem wędrówki ludzi różnych narodowości i o różnym statusie społecznym stał się grób św. Jakuba, Apostoła Chrystusa, znajdujący się w Santiago de Compostela w hiszpańskiej Galicji. Szlaki św. Jakuba, rozpoczynające się od progu własnego domu, znacząco przyczyniły się do wymiany międzynarodowej, budowy wzajemnych więzi i rozkwitu kultury europejskiej; Johann Wolfgang von Goethe słusznie stwierdził, że "drogi św. Jakuba ukształtowały Europę".

Oznaczone żółtymi muszlami na niebieskim tle Drogi, o wspólnej nazwie *Camino*¹, to jedna z najcenniejszych sieci europejskich szlaków łączących w sobie duchowość, obcowanie z naturą, odkrywanie dziedzictwa kulturowego, a także poznawanie samego siebie, zwłaszcza swego odniesienia do *sacrum* i *profanum*.

W świadomości społecznej mieszkańców powiatu lęborskiego, „kult jakubowy” funkcjonuje już od bardzo wielu lat. Początki sięgają czasów średniowiecznych, do momentu wybudowania świątyni pod wezwaniem św. Jakuba Apostoła w Lęborku. Mimo tak dużego upływu czasu, tradycja czerpania radości z duchowej obecności ucznia Chrystusa jest wciąż żywa. Świadczą o tym m.in. takie wydarzenia z przełomu XX i XXI wieku, jak:

- ➡ reaktywowanie ogólnie miejskiego Jarmarku Odpustowego św. Jakuba,
- ➡ budowa parafii jakubowej w Łebie,
- ➡ ustanowienie św. Jakuba patronem miasta Lęborka,
- ➡ powołanie diecezjalnego sanktuarium Apostoła w Lęborku,
- ➡ uroczyste sprowadzenie relikwii świętego do kościołów jakubowych w Łebie i Lęborku,
- ➡ wytyczenie i oznakowanie Lęborskiej Drogi św. Jakuba.

Przeszło 100 - kilometrowa Lęborska Droga, łącząca sanktuarium Królowej Kaszub w Sianowie oraz świętą górę Słowińców Rowokół, wpisała się bardzo mocno w tradycje nabożnego i rekreacyjnego wędrowania lokalnej społeczności. Jednak z historycznego punktu widzenia, nie do końca spełniała założenia dróg jakubowych. Od wieków bowiem przybrały liniowy charakter, tworząc szlak pozwalający na dotarcie do katedry w Santiago de Compostela z cudownie odnalezionym grobem św. Jakuba Starszego.

Szansa na odtworzenie tradycyjnego pielgrzymowania jakubowego na terenie północnej Polski pojawiła się wraz przystąpieniem Polski do Unii Europejskiej (likwidacją barier granicznych) oraz możliwością pozyskania unijnego wsparcia finansowego. Po wytrwałych poszukiwaniach, optymalnym do urzeczywistnienia zamierzonych celów okazał się Program Współpracy Transgranicznej „Południowy Bałtyk 2007-2013”. Zainspirował on nieformalny krąg entuzjastów reaktywowania Drogi (Kapituła Drogi) do nawiązania współpracy międzynarodowej i poszerzenia pierwotnych zamierzeń dotyczących

---

¹ Camino (hiszpański) – droga ;szlak pielgrzymkowy do katedry w Santiago de Compostela w Galicji w północno-zachodniej Hiszpanii. W katedrze tej, według przekonań pielgrzymów, znajduje się ciało św. Jakuba Większego Apostoła. Nie ma jednej trasy pielgrzymki, a uczestnicy mogą dotrzeć do celu jednym z wielu szlaków.

zasięgu terytorialnego szlaku, jak i sformalizowania współpracy.

Podpisana w 2012 roku umowa na realizację projektu „RECRreate – Rewitalizacja Europejskiego Szlaku Kulturowego na Obszarze Południowego Bałtyku – Pomorska Droga św. Jakuba”, pozwoliła na ponowne włączenie tej części Europy do „europejskiej rodziny” *Camino*, a także na podniesienie świadomości mieszkańców, że ich „małe ojczyzny” znajdują się na ważnym europejskim szlaku kulturowym; stanowi też zachętę do aktywnego jego kreowania i pielęgnowania dziedzictwa kulturowego regionu.

Niniejszy podręcznik został opracowany z myślą o osobach i instytucjach, planujących w najbliższym czasie podjąć działania zmierzające do odtwarzania średnio-wiecznych szlaków pątniczych i kulturowych. Mamy nadzieję, że zawarte w nim informacje okażą się przydatnymi wska-

zówkami, będą podpowiedzią rozwiązań umożliwiających skuteczną rewitalizację szlaków, twórcze wzbogacenie ich o współczesne atrakcje kulturowe i przyrodnicze a także pozwolą zapewnić trwałość funkcjonowania nowych/starych tras wędrowania.

Największą radość sprawi nam zapewne pomoc w dalszym rozbudowaniu i uspołecznieniu sieci *Camino*, ale wykorzystanie naszych doświadczeń przy tworzeniu innych szlaków, opartych na bogactwie dziedzictwa kulturowego i zaangażowaniu lokalnych społeczności, będzie również cennym owocem wyrosłym na bazie udanej współpracy kilkunastu partnerów z trzech państw przy realizacji projektu *RECRreate*.

Rysunek 1 Pielgrzymka rowerowa Pomorską Drogą św. Jakuba,
fot. Tomasz Kuna

1. Wpływ założeń Programu Współpracy Transgranicznej Południowy Bałtyk na korektę celów szczegółowych inicjatorów rewitalizacji Drogi

Nowa perspektywa finansowa na lata 2007-2013 dotycząca funduszy strukturalnych umożliwiła utworzenie programów morskiej i nadmorskiej współpracy transgranicznej. Tym samym stworzyła szanse podjęcia współpracy regionów leżących wzdłuż granic morskich i odległych od siebie nie dalej niż 150 km. Opierając się na możliwościach szerszego rozwoju, Komisja Europejska dopuściła współpracę transgraniczną o większym zasięgu terytorialnym. Jest nią Program Południowy Bałtyk obejmujący regiony przybrzeżne pięciu państw członkowskich Unii Europejskiej: **Polski, Danii, Litwy, Niemiec** oraz **Szwecji**.

Ogólnym celem programu było wzmocnienie zrównoważonego rozwoju obszaru Południowego Bałtyku poprzez wspólne działania zwiększające jego konkurencyjność i wzmacniające integrację pomiędzy ludźmi i instytucjami. Zaś priorytetami Południowego Bałtyku były:

- ➡ konkurencyjność opierająca się na rozwoju przedsiębiorczości,
- ➡ integracja szkolnictwa wyższego i rynków pracy,
- ➡ dostępność komunikacyjna, a także atrakcyjność oraz wspólna tożsamość przejawiająca się w sferach zarządzania środowiskiem Morza Bałtyckiego,
- ➡ oszczędność energii i odnawialnych źródeł energii,

- ➡ zrównoważone wykorzystanie zasobów naturalnych i dziedzictwa kulturowego dla rozwoju regionalnego,
- ➡ inicjatywy społeczności lokalnych.

W ramach grupy mającej na celu zrównoważone wykorzystanie dziedzictwa naturalnego i kulturowego dla rozwoju regionalnego wyszczególniono następujące działania:

- a) rozwój transgranicznych strategii dotyczących ochrony i wykorzystania miejsc dziedzictwa naturalnego i kulturowego, obszarów, krajobrazów i tradycji dla rozwoju regionalnego,
- b) wspólne tworzenie zrównoważonych produktów turystycznych (np. transgranicznych tras tematycznych) przestrzegających potrzeby ochrony dziedzictwa naturalnego i kulturowego,
- c) przygotowanie i realizacja inwestycji pilotażowych na małą skalę zwiększających infrastrukturę turystyczną na obszarze Południowego Bałtyku (np. łańcuchy obiektów turystycznych wzdłuż wybrzeża Morza Bałtyckiego, takich jak małe porty lub przystanie jachtów),
- d) działania zwiększające możliwości i wspólne kampanie ukierunkowane na transgraniczne sieci władz odpowiedzialnych za zarządzanie miejscami dziedzictwa naturalnego i kulturowego,
- e) wspólne działania promujące obszar Południowego Bałtyku jako celu turystycznego,
- f) wymiana know-how i promowanie Systemu Eko-zarządzania i Audytu, jak również wspólne działania oznaczające produkty przyjazne dla środowiska,

- g) rozwój i rozpowszechnianie dobrych praktyk w dziedzinie równego dostępu do oferty turystycznej na obszarze Południowego Bałtyku (włączając dostęp fizyczny do różnych miejsc)².

Niezwykle ważnym działaniem Programu Współpracy Transgranicznej Południowy Bałtyk był dobór potencjalnych beneficjentów, którymi mogły zostać następujące podmioty prawne:

- 1) władze krajowe (rządowe), regionalne i lokalne,
- 2) organy podlegające prawu publicznemu w rozumieniu artykułu 1 ust. 9 Dyrektywy 2004/18/WE Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 31 marca 2004 roku w sprawie koordynacji procedur udzielania zamówień publicznych na roboty budowlane, dostawy i usługi (Dz. U. L 134, 30.04.2004 poz. 114), w tym m.in.:
- 3) stowarzyszenia utworzone przez jeden lub kilka organów władz regionalnych lub lokalnych,
- 4) stowarzyszenia utworzone przez jeden lub kilka organów podlegających prawu publicznemu (zgodnie z określeniem w punkcie 2).

Uwzględniając powyższe wymogi, dokonano właściwego doboru partnerów, a także wypracowano wspólne przesłanki mające na celu reaktywowanie Pomorskiej Drogi św. Jakuba na Obszarze Południowego Bałtyku. Do prac przygotowawczych zaangażowano trzy niezwykle ważne z ramienia realizacji projektu środowiska: samorządy terytorialne, instytucje kościelne oraz organizacje turystyczne. Oczekiwania inicjatorów Pomorskiej Drogi

św. Jakuba oparte na doświadczeniach europejskich oraz założenia dotyczące wykorzystywania funduszy strukturalnych Programu Południowy Bałtyk wyznaczyły kierunek prac nad projektem - obok wymiaru duchowego zakładały również aspekt ekonomiczny i społeczny; początkowo rodziło to wątpliwości i obawy, aby zdecydowanie nie odbiegano od charakteru pątniczego.

Wprawdzie w wąskim rozumieniu turystykę kulturową można traktować jako trzecią, obok pielgrzymowania i turystyki religijnej, formę udawania się do miejsc świętych, ale przecież podobieństwo między turystą a pielgrzymem jest pozorne. Co prawda oboje są w drodze, ale pielgrzym idzie ku doświadczeniu sacrum, które go przemienia i zobowiązuje. Turysta zaś przegląda się, ale nie angażuje, turysta patrzy, ale nie widzi. Inaczej przeżywa drogę, „dom”, który go otacza³.

Uwzględniając cele szczegółowe działania 2.3 Programu Południowy Bałtyk, tj. zrównoważone wykorzystanie dziedzictwa naturalnego i kulturalnego dla rozwoju regionalnego oraz przyjęte kryteria oceny składanych projektów, wyraźnie wyartykułowano, że u podstaw realizacji lęborskiego projektu znajduje się zamiar, aby nastąpiło:

- 1) włączenie krajów Południowego Bałtyku do „europejskiej rodziny” poprzez reaktywację nadbałtyckiej części europejskiego szlaku kulturowego,
- 2) podnoszenie świadomości i tożsamości mieszkańców, a także ich poczucia dumy

---

² Podręcznik Programu Współpracy Transgranicznej Południowy Bałtyk 2007-2013, 6 nabór wniosków o dofinansowanie, s.26-27.

---

³ Paweł Różycki: „Pielgrzymowanie do Santiago de Compostela drogą duchowego wzrastania, świętości świętych.

z miejsca zamieszkania na ważnym europejskim szlaku kulturowym,

3) podnoszenie wśród mieszkańców regionów poczucia odpowiedzialności za pielęgnowanie przeszłości i tradycji tego zakątka Europy, w którym żyją, dla kultury całego kontynentu i zachowania dziedzictwa kulturowego regionu,

4) aktywizacja mieszkańców: bez względu na status społeczny i ekonomiczny, czy sprawność fizyczną, do kreowania szlaku przebiegającego przez ich tereny⁴.

2. Oczekiwania Programu Współpracy Transgranicznej Południowy Bałtyk a zasięg terytorialny i dobór partnerów projektu RECreate

Obszar Programu Południowy Bałtyk objął zasięgiem terytorialnym regiony przybrzeżne pięciu państw członkowskich Unii Europejskiej: Polski (podregiony: szczeciński, koszaliński, słupski, gdański, Gdańsk-Gdynia Sopot i sąsiadujący - elbląski), Danii (Gmina Regionalna Bornholm i obszar przylegający Zealand), Litwy (Okręg Kłajpedy oraz Okręgi Telsa i Taurage), Niemiec (podregiony Meklemburgii-Pomorza Przedniego: Greifswald, Rostok, Stralsund, Wismar, Bad Doberan, Nordvorpommern, Nordwestmecklenburg, Ostvorpommern, Rügen, Uecker-Randow), oraz Szwecji (okręgi Kalmar, Blekinge, Skåne i jako sąsiadujący: okręg Kroneberg).

Europejski Fundusz Rozwoju Regionalnego dopuścił ponoszenie wydatków na terenie państw spoza Wspólnoty Europejskiej w trakcie realizacji operacji lub ich części do wysokości 10% kwoty wkładu do danego programu operacyjnego, jeśli operacje te przyniosłyby korzyści regionom Wspólnoty - szczególnie w regionie Kaliningradu.

Kluczowy cel Programu Południowy Bałtyk, którym jest wzmocnienie rozwoju jego obszaru poprzez wspólne działania zwiększające konkurencyjność i integrację pomiędzy ludźmi i instytucjami, określił dobór partnerów projektu, spełniających kryterium oceny. Szczególnie cenne było nakierowanie na jeden z dwóch najważniejszych priorytetów, tj. atrakcyjność oraz wspólną tożsamość, w ramach którego nacisk kładziono między innymi na działania promujące zrównoważone wykorzystanie gospodarcze zasobów naturalnych, ale również dziedzictwa kulturowego.

---

4 Jacek Zaucha: RECreate- fundusze europejskie na społecznej służbie; w: Drogi św. Jakuba na obszarze krajów południowego wybrzeża Bałtyku, Lębork 2010.

środowisko kościelne i duszpasterskie. Nie do końca udało się włączyć wszystkie podmioty i instytucje od lat zaangażowane w odtwarzanie szlaku jakubowego na terenie Województwa Pomorskiego. Przyczyn można było upatrywać w kwestiach finansowych - związanych z wymogiem prefinansowania wydatków oraz personalnych - związanych z potrzebą posiadania wyspecjalizowanej kadry w zakresie zarządzania i rozliczania projektów współfinansowanych ze środków Unii Europejskiej. Brak budżetu umożliwiającego wyprzedzające finansowanie sprawił, że do partnerstwa nie przystąpiła Lokalna Organizacja Turystyczna „Ziemia Lęborska”, która kierowała pracami nad wytyczeniem i oznaczeniem oraz wydaniem przewodnika Lęborskiej Drogi św. Jakuba. Z kolei zakres merytoryczny zadań własnych, zbieżny z zadaniami przyjętymi do realizacji w ramach projektu *RECR*reate oraz zasięg terytorialny możliwego oddziaływania (skorzystanie z prawa do zadań własnych bez konieczności dodatkowych porozumień), a także ranga partnerów wynikająca z ich zaangażowania w strukturach PWT Południowy Bałtyk, sprawił, że niezbędny okazał się udział w *RECR*reate Samorządu Województwa Pomorskiego oraz Pomorskiej Regionalnej Organizacji Turystycznej.

Zaplanowane w projekcie prace z osobami niepełnosprawnymi, na zasadach wolontariatu skłoniły do zaproponowania udziału w *RECR*reate Europejskiej Wyższej Szkoły Hotelarstwa, Turystyki i Przedsiębiorczości w Sopocie. Ostatecznie partner wycofał się z realizacji projektu. Powstałą „lukę” po poszukiwaniach i negocjacjach starał się zapewnić (już po podpisaniu umowy) Uniwersytet Gdański. Fakt, że nie uczestniczył od początku w pracach nad celami i metodyką realizacji *RECR*reate

utrudnił identyfikację i współpracę z pozostałymi partnerami, zwłaszcza w pierwszym okresie realizacji projektu.

Beneficjentem wiodącym została Gmina Miasto Lębork, jako doświadczony samorząd w realizacji projektów współpracy transgranicznej i międzynarodowej. Istniejąca współpraca samorządu miasta Lęborka z samorządem miasta Kretynki na Litwie (leżącej w pobliżu Kłajpedy, przez którą biegł średniowieczny szlak pielgrzymkowy *Camino*) sprawiła, że przyjęto założenie reaktywowania Pomorskiej Drogi św. Jakuba przynajmniej od tego miasta partnerskiego, przez Lębork aż do Świnoujścia, w pobliżu którego, od miejscowości Kamminke, rozpoczyna się wytyczona już *Via Baltica* Der Baltisch – Westfälische Jakobsweg, połączona z europejską siecią *Camino de Santiago*.

Do zapoczątkowania współpracy z partnerem litewskim przy rewitalizacji europejskiego szlaku kulturowego, konieczne było spotkanie z merem Jouzas Mažeika - szefem władz samorządowych – oraz z przeorem klasztoru franciszkanów litewskich (bernardynów), f. Benediktas Sigita Jurčys. Wyrażając aprobatę i chęć współpracy, podkreślili potrzebę odmiennego podejścia wynikającego z braku tradycji pielgrzymowania maryjnego na terenie północnej Litwy; pielgrzymowanie jakubowe jest tam całkowicie nieobecne w świadomości społecznej. Potrzebne okazało się szersze odwołanie do tradycji średniowiecznych oraz do współczesnych polskich i zachodnioeuropejskich.

Dotarcie do partnerów niemieckich zainteresowanych współpracą przy reaktywowaniu dróg jakubowych na obszarze przybałtyckim było początkowo utrudnione. Za pośrednictwem przyjaciół i odtwórców dróg św. Jakuba w Polsce

i w Niemczech, po wielu rozmowach udało się dotrzeć do Friedricha Hasselbach – członka prezydium Niemieckiego Stowarzyszenia św. Jakuba z Aahen, pełnomocnika Regionalnej Grupy Niemiec Północnych na Skandynawię i obszar Morza Bałtyckiego. Stowarzyszenie z kolei umożliwiło kontakt z prof. dr Kyra Inachin z Uniwersytetu Ernst Moritz Arndt w Greifswaldzie. Dalsze rozmowy kontynuowane z prof. dr hab. Wilhelmem Steingrube doprowadziły do finiszu wyboru partnera niemieckiego. Podczas spotkania roboczego w dniu 29 stycznia 2010 roku w Urzędzie Marszałkowskim Województwa Zachodniopomorskiego omówiono rolę Uniwersytetu w Greifswaldzie jako partnera RECRreate:

▣ udział w pracach badawczych dawnego przebiegu szlaku na terenie Polski,

▣ odpowiedzialność za popularyzację działań projektowych i całego przedsięwzięcia w środowisku szkolnym oraz osób starszych;

▣ odpowiedzialność za transfer know-how.

W trakcie realizacji projektu *RECRreate* partner niemiecki wielokrotnie podkreślał przygotowanie merytoryczne partnerów polskich dotyczące historycznego przebiegu *Camino*, sposobu jego oznakowania oraz sposobu uspołecznienia opieki nad szlakiem.

2.2 Ostateczna lista Parterów projektu

Aplikacja projektowa złożona 21 maja 2010 roku w PWT Południowy Bałtyk zakładała, że *RECRreate* będzie realizowany przez dziewięciu partnerów oraz dwie

organizacje stowarzyszone z Rosji i Niemiec, o ograniczonej roli i budżecie.

Do konsorcjum stworzonego i kierowanego przez Gminę Miasto Lębork jako Beneficjenta Wiodącego, weszły następujące podmioty:

- 1) Powiat Lęborski
- 2) Samorząd Województwa Zachodniopomorskiego,
- 3) Samorząd Województwa Pomorskiego,
- 4) Pomorska Regionalna Organizacja Turystyczna (PROT),
- 5) Europejska Wyższa Szkoła Hotelarstwa, Turystyki i Przedsiębiorczości w Sopocie,
- 6) Fundacja Szczecińska,
- 7) Gmina Kretynga (Litwa),
- 8) Uniwersytet Ernst Moritz Arndt w Greifswaldzie (Niemcy).

W charakterze organizacji stowarzyszonych włączyły się:

- 1) Parafia Rzymskokatolicka św. Adalberta w Kaliningradzie (Rosja);
- 2) Stowarzyszenie Turystyczne Meklemburgii Pomorza Przedniego.

Komitet Sterujący PWT Południowy Bałtyk 2007-2013, akceptując na spotkaniu w dniach 28-29 września 2010 roku projekt *RECRreate* do dofinansowania, jednocześnie wskazał, że zakres zadań projektowych przewidzianych do realizacji przez partnerów litewskich i niemieckich nie ma do końca pokrycia w ich zadaniach statutowych. Beneficjent Wiodący korzystając z zaproponowanej przez PWT Południowy Bałtyk możliwości, po konsultacjach z dotychczasowymi partnerami zagranicz-

nymi, uzgodnił udział w Projekcie dodatkowo następujących organizacji stowarzyszonych:

- 3) Centrum Nauczania Nauczycielskiego Kretynga (Litwa)
- 4) Stowarzyszenie Osób Niepełnosprawnych Kretynga (Litwa)
- 5) Niemieckie Stowarzyszenie św. Jakuba.

Zalecenia Wspólnego Sekretariatu Technicznego Programu sprawiły, że w Projekcie uczestniczyło siedem podmiotów z Polski, po trzy podmioty z Niemiec i z Litwy oraz jeden podmiot z Rosji.

3. Doświadczenia dotyczące ustalenia przebiegu Pomorskiej Drogi św. Jakuba

3.1 Zasada trójnogu

Zamysł reaktywowania Pomorskiej Drogi św. Jakuba pojawił się w roku 2008 podczas omawiania sposobu korzystania z Lęborskiej Drogi św. Jakuba. Funkcjonujący w świadomości społecznej ponad 100 km szlak dawał poczucie zawieszenia w próżni, gdyż umożliwiał przejście tylko z Sanktuarium Matki Boskiej Królowej Kaszub w Sianowie do kościoła parafialnego Trójcy Świętej w Smołdzinie. Brak ciągłości oraz stworzenia spójnego charakteru liniowego, łączącego obszar północnej części Polski z istniejącą i funkcjonującą od lat niemiecką drogą Via Baltica zmotywował różne środowiska do utworzenia pod koniec 2008 roku Kapituły Pomorskiej Drogi św. Jakuba. Kapituła stawiając sobie ambitny cel połączenia Pomorza z europejską siecią *Camino*, rozpoczęła prace planistyczne związane

z jej przebiegiem, oznaczeniem i wypromowaniem przy jednoczesnym poszukiwaniu źródeł wsparcia finansowego. Uzyskanie środków zewnętrznych umożliwiło realizację zamierzonych celów.

Reaktywowanie Pomorskiej Drogi św. Jakuba oparto na kilku trójnogach.

U podstaw zamierzenia znalazły się trzy główne cele:

- 1) propozycja indywidualnego wyjścia na szlak pątniczo-turystyczny w celu spotkania się w atrakcyjnym otoczeniu z samym sobą (profanum) oraz odnalezienia/przewartościowania swojej relacji do sacrum;
- 2) możliwość ożywienia gospodarczego i społecznego terenów w otoczeniu Drogi;
- 3) rozbudzanie u ludzi mieszkających przy szlaku dumy z zakorzenienia we wspólnym, europejskim dziedzictwie kulturowym.

Przyjęto, że podstawą wytyczenia współczesnego przebiegu Pomorskiej Drogi św. Jakuba będzie kolejny trójnóg, tj.:

- 1) przebieg szlaku w średniowieczu
- 2) znajdujące się w tym „historycznym korytarzu” współczesne sanktuaria i kościoły/miejsca związane z św. Jakubem Apostołem
- 3) współczesne atrakcje kulturowe i przyrodnicze.

Aby uzyskać swoistą gwarancję zachowania celów i trwałości nowej/starej Drogi zaproszono do jej reaktywowania przedstawicieli trzech środowisk:

- 1) samorządy terytorialne wszystkich szczebli;

- 2) środowiska kościelne różnych wyznań chrześcijańskich;
- 3) środowiska turystyczno - przewodnickie.⁵

3.2 Oddolna konkretyzacja

Uwzględniając powyższe ustalenia, przystąpiono do tworzenia koncepcji szlaku. Na tym etapie ogromnie ważne i owocne okazały się spotkania beneficjenta wiodącego, przedstawiciela samorządu powiatu łęborskiego oraz wykonawcy koncepcji dla województwa pomorskiego z poszczególnymi zarządcami terenów. Szczególnie przydatne i potrzebne było spotkanie z dyrekcją Słowińskiego Parku Narodowego i Wójt Gminy Smołdzino. Dzięki rozmowom wypracowano konsensus dotyczący przebiegu szlaku usytuowanego po południowej stronie Jeziora Łebsko. Pierwotna wersja wskazywała na lokalizację z Izbicy do Kluk (dawnej wsi słowińskiej). Jednak jej niedostępność spowodowana podłożem podmokłym i bagnistym, pozwoliła na wytyczenie Drogi z Izbicy do Skórzyna i Wierzchocina.

Analizując usytuowanie miejscowości atrakcyjnych turystycznie oraz dostępność tras pieszych, wypracowano trasę alternatywną ze Smołdzina do Słupska (omijając Ustkę). Wizyty uściśliły przebieg szlaku z Kępek do Pałowa.

Równolegle, podobne prace podjęto na terenie województwa zachodniopomorskiego, opracowując przebieg z Pałowa do Kamminke, łącząc Pomorską Drogę św. Jakuba z *Via Baltica*.

Projekt pozyskał ogromne zainteresowanie również ze strony środowiska elbląskiego, które mimo braku uczestniczenia w nim na zasadach partnerstwa, podjęło trud i działania pozwalające na wytyczenie szlaku w północnej części województwa warmińsko-mazurskiego, uwzględniając podstawowe cele reaktywowania Pomorskiej Drogi św. Jakuba jako szlaku kulturowego. Zaproponowano przebieg z Kępek w kierunku Nowego Dworu Gdańskiego, Tui, Niedźwiedzicy, do przeprawy promowej Mikoszewo-Świbno w kierunku Wyspy Sobieszewskiej. Biorąc pod uwagę uwarunkowania pogodowe konieczne okazało się zaproponowanie trasy alternatywnej, umożliwiającej przejście również poza sezonem, tj. przez stały most na Wiśle w miejscowości Kiezmark.

Kilkukrotnie podczas posiedzeń grupy sterującej podejmowano temat wytyczenia Drogi na terenie Litwy. Dopiero spotkanie partnerskie delegacji z Polski i Niemiec z władzami i środowiskiem duchownym w Kretyndze, w maju 2012 roku, umożliwiło podjęcie ostatecznych uzgodnień w tym temacie. Przyjęto dwie alternatywne drogi: z Kretynki przez Kłajpedę w kierunku Nidy oraz z Kretynki do Tauragė, dalej do Sovetska.

Znacznie trudniejszym zadaniem było podjęcie stosownych działań umożliwiających wytyczenie szlaku kulturowego na terenie Obwodu Kaliningradzkiego. Władze Samorządowe Lęborka i Powiatu Łęborskiego uczestniczyły w dwóch spotkaniach w Kaliningradzie i Mamonowie z przedstawicielami władz regionu i kościoła. Ich celem było ustalenie zasad współpracy między stroną polską, a Obwodem Kaliningradzkim w ramach realizacji projektu *RECreate*, który zakładał

---

⁵ Ryszard Wenta, notatka z posiedzenia Kapituły Pomorskiej Drogi św. Jakuba, Lębork 31.10.2011

przebieg Pomorskiej Drogi św. Jakuba przez Obwód Kaliningradzki na Litwę.

4. Doświadczenia dotyczące oznakowania szlaku.

Wpisanie Pomorskiej Drogi św. Jakuba do Europejskiej Sieci *Camino* wymagało od jej „odtwórców” wkomponowania w istniejącą od lat tradycję podążania w poszukiwaniu żółtych strzałek oraz muszli. Dlaczego muszle?

Jej charakterystyczny kształt pochodzi od występujących licznie na wybrzeżu Atlantyku przegrzebków, które chętnie zbierane przez pątników stanowiły pamiątkę oraz dowód odbycia pielgrzymki do grobu św. Jakuba Apostoła. Z czasem stały się symbolem pielgrzymek. Obecnie muszlą oznacza się drogi pątników do Santiago de Compostela w Hiszpanii. Niejednokrotnie pielgrzymi przyozdabiają nią swój strój, plecak lub kij pielgrzymi.

4.1. Formy oznakowania Pomorskiej Drogi św. Jakuba

Wychodząc naprzeciw tradycji i odniesienia do tak ważnego symbolu, realizatorzy Projektu podjęli trud stworzenia wizualizacji muszli pozwalającej na wpisanie jej w identyfikację dróg jakubowych, przy jednoczesnym stworzeniu symbolu odróżniającego ją od innych już istniejących. Tym samym powstała żółta muszla na niebieskim tle.

Opierając się na wypracowanym wzorze logotypu, podjęto prace przygotowawcze, mające na celu uściślenie formy oznakowania Pomorskiej Drogi św. Jakuba. Po konsultacjach z licencjonowanym znakarzem szlaków turystycznych oraz Partne-

rami projektu *RECR*reate na jednej z pierwszych grup sterujący wypracowano podstawową formę oznakowania, którą była metalowa tabliczka z nalepką w kolorze żółtej muszli na granatowym tle.

Rysunek 3 Rysunek poglądowy oznakowania podstawowego

Nie bez znaczenia jest odpowiednie ułożenie muszli, bo zgodnie z przyjętymi zasadami nadaje ona kierunek wędrówki.

Rysunek 4 Rysunek poglądowy oznakowania podstawowego

Żółta muszla na ciemnoniebieskim tle: „główka” skierowana do góry wskazuje kierunek poruszania się na wprost, skręt w lewo „główka” skierowana w lewo z dołączonym trójkątem do znaku podstawowego po lewej stronie, skręt w prawo „główka” skierowana w prawo z trójkątem po prawej stronie.

W związku z potrzebą utworzenia dróg alternatywnych, stanowiących możliwość pokonania szlaku w krótszym odstępie czasu, powstała kolejna forma oznakowa-

nia mająca na celu odróżnienia za pomocą odmienniej kolorystyki drogi głównej. Oznaczona została białą muszlą na niebieskim tle.

Rysunek 5 Rysunek poglądowy oznakowania alternatywnego

Biała muszla na ciemnoniebieskim tle: „główka” skierowana do góry wskazuje kierunek poruszania się na wprost, skręt w lewo „główka” skierowana w lewo z dołączonym trójkątem do znaku podstawowego po lewej stronie, skręt w prawo „główka” skierowana w prawo z trójkątem po prawej stronie.

Bazując na tradycji pielgrzymkowej mieszkańców Powiatu Lęborskiego podążającej co roku z Lęborka do Sanktuarium Królowej Kaszub w Sianowie, podjęto prace nad opracowaniem oznakowania drogi w przeciwnym kierunku.

Rysunek 6 Rysunek poglądowy oznakowania w kierunku przeciwnym

Poruszanie się szlakiem głównym w przeciwnym kierunku do Santiago: ciemnoniebieska muszla na żółtym tle z dodatkowym elementem charakterystycznym dla miejsca docelowego tego kierunku (Sanktuarium Matki Boskiej Sianowskiej – Królowej Kaszub). Zasady ustawienia „główki” muszli jak przy kierunku zasadniczym.

Forma graficzna oznakowania powstała na bazie drogi głównej. Jediną różnicą było zamieszczenie na muszli wizerunku Matki Boskiej Sianowskiej, odnoszący się do lokalnego kultu pielgrzymkowego. Jest to wzorcowa forma oznakowania, podająca propozycję wykorzystania podobnej idei podczas reaktywowania kolejnych odcinków dróg jakubowych, bądź tworzenia pętli czy odnóg.

Dopuszczono kilka alternatywnych (uzupełniających) form oznakowania w postaci:

➡ **żółtych strzałek** malowanych akrylową farbą na drzewach, głązach, chodnikach czy innym podłożu umożliwiającym jej usytuowanie,

➡ **kierunkowskazów** usytuowanych w miejscach rozwidleń szlaków turystycznych, określających kilometry do najbliższej miejscowości i do Santiago de Compostela, montowanych na słupkach drewnianych lub na innych słupkach z zastosowaniem obejm, bądź montaż całego słupka,

➡ **naklejek** o wymiarach 10 cm x 10 cm lub 16,5 cm x 16,5 cm z obwódką, (w zależności od wielkości podłoża) naklejanych np. z tyłu znaku drogowego lub na słupku znaku, na słupach energetycznych lub w innych miejscach, gdzie nie było możliwości lub potrzeby montowania tabliczek.

W ramach infrastruktury towarzyszącej posadowiono na szlaku.:

➡ **słupki betonowe** (beton klasy B20) usytuowane na otwartej przestrzeni lub jako element małej infrastruktury, z zamieszczonym logo Pomorskiej Drogi św. Jakuba, ukazującym kierunek, odległość do Santiago de Compostela oraz najbliższej miejscowości;

tablice informacyjne Pomorskiej Drogi św. Jakuba. Na tablicy zamieszczono następujące informacje: mapę najbliższej okolicy w skali 1:50 000 z zaznaczeniem miejsca „tu jesteś”, piktogramem informującym o bazie noclegowej, gastronomicznej, kościele, najważniejszych atrakcjach, itp., legenda z wyjaśnieniami naniesionych symboli, wykonana w 4 wersjach językowych, tj. polskiej, angielskiej, niemieckiej, litewskiej oraz logotypy projektu *RECreate*.

Rysunek 7 Tablica informacyjna w Nowym Dworze Gdańskim, fot. Iwona Juchniewicz

4.2 Przebieg realizacji oznakowania

Zgodnie z wymogami procedury przetargowej na „Wykonanie oznakowania Pomorskiej Drogi św. Jakuba na terenie Województwa Pomorskiego wraz z infrastrukturą towarzyszącą, w ramach realizacji projektu: Rewitalizacja Europejskiego Szlaku Kulturowego na Obszarze Południowego Bałtyku- Pomorska Droga św. Jakuba”, miało być dostosowane do wy-mogów Uchwały nr 170/XVI/2007 Zarządu Głównego PTTK z dnia 21 IV 2007 r. w sprawie wytyczania, znakowania i od-

nawiania szlaków turystycznych przez PTTK. Standaryzacja ta – oprócz dostosowania formy oznakowania dróg jakubowych do hiszpańskich – pozwoliła na ich wkomponowanie w istniejącą sieć polskich szlaków turystycznych, tworząc pewną spójność i konsekwencję.

Zanim jednak przystąpiono do prac, obowiązkiem znakarza było uzyskanie niezbędnych warunków, opinii oraz ustaleń związanych z oznakowaniem oraz posadowieniem infrastruktury towarzyszącej, (tj. słupów oraz tablic informacyjnych), które częściowo poczynił na etapie tworzenia koncepcji przebiegu szlaku. W wielu przypadkach zastrzegano sobie prawo do konsultacji tuż przed rozpoczęciem prac w terenie. Procedura formalna stała się nieubłagana. W związku z przebiegiem szlaku przez miasta, na terenie których swoją pieczę sprawuje konserwator zabytków (m. in. Gdańsk, Słupsk), a także przez obszary ochrony przyrody (np. Słowiński Park Narodowy, Trójmiejski Park Krajobrazowy), liczne nadleśnictwa, rezerваты przyrody, drogi krajowe, powiatowe i gminne, zmusiło to wykonawcę do indywidualnego podejścia do form oznakowania. Po wypracowaniu wspólnego kompromisu, przystąpiono do znakowania.

„Instrukcja znakowania szlaków turystycznych” opublikowana przez Zarząd Główny Polskiego Towarzystwa Turystyczno-Krajoznawczego wyraźnie wskazuje jej dopuszczalną formę: znaki mogą być malowane farbami wodoodpornymi lub umieszczane w postaci gotowych elementów wykonanych z różnych materiałów i mocowane trwale w zależności od podłoża. W każdym wypadku ich kolory, wielkość i kształty muszą odpowiadać

wymaganiom Instrukcji i mieć estetyczny wygląd⁶.

Podczas znakowania, oprócz dobrej widoczności, liczyła się estetyzacja umożliwiająca jego wkomponowanie w otoczenie. W Gdańsku do mocowania znaków (ocynkowanych tabliczek) wykorzystano obejmę, kolorystycznie dopasowaną do podłoża, np. lampy. Jej wnętrze zabezpieczono piankowym podkładem w celu ochrony infrastruktury.

Rysunek 8 Oznakowanie Pomorskiej Drogi św. Jakuba na terenie Gdańska – zastosowanie obejmę
– zastosowanie obejmę
fot. Iwona Juchniewicz

Podobną technikę zastosowano w innych miastach, np. Kartuzach, Żukowie, Lęborku czy Słupsku. Pozostałe dopuszczalne formy oznakowania użyto zgodnie z przyjętymi zasadami, tzn. stawiając nacisk na możliwość wykorzystania istniejącej infrastruktury, tj. znaków drogowych, słupów, przystanków, itp. W tym przypadku najczęściej nalepiano naklejki.

Rysunek 9 Oznakowanie Pomorskiej Drogi św. Jakuba w Kartuzach - zastosowanie tabliczki z obejmą

W miejscach braku infrastruktury (szczególnie poza miejscowościami, na terenach leśnych,) skorzystano z przydrożnych drzewostanów. Zastosowano w ich przypadku podstawową formę oznakowania, którą była metalowa tabliczka, umocowana za pomocą 2 cm gwoździ. Ta forma oznakowania stała się najbardziej kontrowersyjna i niosła za sobą wiele sprzeciwów.

Rysunek 10 Oznakowanie na terenie Nadleśnictwa Ustka – znaki malowane

Mimo jasno sprecyzowanych przez PTTK przepisów umożliwiających korzystanie z różnorodnej formy oznakowania, wbijanie gwoździków zrodziło ogromną presję oraz negatywne emocje zarówno ze stro-

⁶ Instrukcja znakowania szlaków turystycznych PTTK, Warszawa 2007, s. 13

ny mediów, urzędników, jak i społeczności lokalnej. W wyniku zaistniałej sytuacji, Powiat Lęborski jako Partner odpowiedzialny za oznakowanie Pomorskiej Drogi św. Jakuba pozyskał opinię przyrodniczą biegłego w zakresie ochrony przyrody Ministra Ochrony Środowiska, który potwierdził możliwość zastosowania w/w formy oznakowania przy zachowaniu określonych warunków:

- ➔ stosowane będą wyłącznie gwoździe nierdzewne (mogą być ocynkowane),
- ➔ bezpośrednio przed użyciem gwoździe będą płukane w denaturacie (odkażane),
- ➔ stosować się będzie gwoździe nie dłuższe niż 2,5 cm,
- ➔ montaż tabliczek będzie przeprowadzony, gdy drzewa będą w pełnym ulistnieniu.

Pozytywne stanowisko w tej sprawie zajęł również Zarząd Główny Ligi Ochrony Przyrody oraz PTTK oddział Słupsk, nie wnosząc uwag i pozytywnie opiniując tę formę oznakowania.

W nielicznych przypadkach przedłożone opinie specjalistów były jednak nieprzekonywujące. W celu uzyskania konsensusu, zmusiły do zmiany zaplanowanej formy oznakowania z tabliczek na malowane znaki.

5. Proces tworzenia koncepcji i oznakowania Pomorskiej Drogi św. Jakuba na terenie Województwa Zachodniopomorskiego.

Realizacja projektu *RECR*reate umożliwiła oznakowanie Pomorskiego Drogi św. Jakuba na terenie dwóch województw:

pomorskiego oraz zachodniopomorskiego. Za w/w zadanie odpowiedzialni byli: Powiat Lęborski oraz Samorząd Województwa Zachodniopomorskiego. Mimo spójnego celu, prace nad tworzeniem koncepcji, wytyczeniem i oznakowaniem szlaku przebiegały w różnych formach.

Samorząd Województwa Zachodniopomorskiego na pierwsze konsultacje zaprosił kierownictwo wszystkich instytucji, których współpraca podczas tworzenia Szlaku była niezbędna.

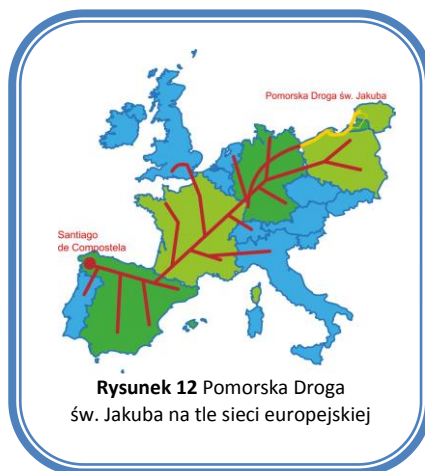

Punktem wyjścia do opracowania koncepcji było zaznaczenie miejscowości, które musiały znaleźć się na szlaku, z uwagi na wartość dla dawnego i współczesnego ruchu pielgrzymkowego oraz na fakt pojawiania się ich nazw w dawnych przekazach. W oparciu o te miejsca przeprowadzono inwentaryzację kościołów oraz innych obiektów kulturowych, bazy noclegowej i gastronomicznej, aktywnych organizacji pozarządowych, wydarzeń, które w tych miejscach się odbywają, które potencjalnie mogłyby być atrakcją na szlaku. Dla każdego zinwentaryzowanego obiektu sakralnego założono kartę inwentaryzacyjną popartą dokumentacją zdjęciową. Dodatkowo uzupełniono o tzw. waloryzację przeprowadzoną metodą bonitacji punktowej (dającej na przestrzeni czasu porównywalność) atrakcyjności i potencjału turystycznego obiektu.

tów sakralnych znajdujących się na proponowanej linii rewitalizowanego szlaku. Miarą atrakcyjności była nie tylko wartość historyczna obiektu, ale również (a może przede wszystkim) jego znaczenie tak w przeszłości, jak i współcześnie dla ruchów pielgrzymkowych, dostępność turystyczna i komunikacyjna, jak również obecność dostosowanej bazy noclegowej przy obiekcie lub w jego najbliższej okolicy. Dodatkowo dla każdego obiektu wskazano jego dostępność dla osób niepełnosprawnych, obecność infrastruktury przydatnej dla turystów rowerowych i konnych. Efektem powyższych działań było wyodrębnienie 3 grup kościołów: te które na szlaku obowiązkowo muszą się znaleźć, te, które być powinny i te, które można pominąć. Wyniki inwentaryzacji zostały zaprezentowane na kolejnej konferencji, której uczestnikami byli przedstawiciele samorządów oraz organizacji pozarządowych wskazanych podczas inwentaryzacji. Zasygnalizowana została ponownie konieczność współpracy.

Następnym krokiem będącym efektem powyższych działań były konsultacje z Biurem Dokumentacji Zabytków, Narodowym Instytutem Dziedzictwa, przedstawicielami kościoła i konserwatora zabytków, w celu stworzenia szkieletu Szlaku.

Kolejne działania skierowano na sprawdzenie w terenie możliwości połączenia poszczególnych miejscowości ze sobą, określenie formy oznakowania odcinków szlaku i uzyskanie wstępnych zgód gospodarzy terenu na przeprowadzenie i oznakowanie szlaku. Etap ten był ważny ze względu na doprecyzowanie przebiegu szlaku, jednak bardzo trudny i czasochłonny z uwagi na brak przygotowania poszczególnych gospodarzy.

Rysunek 12 Pomorska Droga św. Jakuba na tle sieci europejskiej

Pomimo wcześniejszych konferencji i pism wysyłanych przez Marszałka Województwa, trudno było ustalić, kto powinien podjąć stosowne decyzje w tej sprawie. Podkreślano nowatorstwo w wytyczeniu szlaku, co z jednej strony było pozytywne – ustalanie z gospodarzami szlaku na ich terenie, ale z drugiej sprawiło wiele problemów administracyjnych. Pisma najczęściej ze względu na charakter turystyczny szlaku trafiały do wydziałów zajmujących się turystyką, zamiast do wydziałów zajmujących się drogami/komunikacją. Problemem w wytyczeniu szlaku były także grunty należące do prywatnych osób i brak możliwości skontaktowania się z nimi lub brak odpowiedzi na wysłaną korespondencję. Podstawą wytyczenia szlaku w terenie były przede wszystkim drogi gminne i leśne, aby przemierzanie szlaku było jak najbardziej bezpieczne dla turysty. Nie udało się niestety w niektórych miejscach ominąć dróg powiatowych, a nawet wojewódzkich czy krajowych. W tych miejscach w przewodniku zaznaczono infor-

macje o wzmożonym ruchu samochodowym. Wskazane byłoby rozważenie przez gminy lub powiaty realizacji projektów polegających na utworzeniu ścieżek pieszo-rowerowych lub przynajmniej utworzenie poboczy.

Założenia do projektu technicznego szlaku uwzględniały także informacje związane z możliwością pokonania go przez osoby niepełnosprawne, dlatego m.in. jeden z opisów dotyczył nawierzchni dróg, po których szlak przebiega oraz informacji o możliwości pokonania przez osoby na wózku. Podczas tych prac określono szczegółowy przebieg szlaku (GPS), ze wskazaniem miejsca i rodzaju oznakowania danych punktów. Dla wszystkich podmiotów utworzono i udostępniono szczegółowy materiał graficzno-informacyjny na specjalnie do tego celu udostępnionym serwerze, a informacje dotyczące ilości i rodzaju oznakowania stały się podstawą do przygotowania procedury przetargowej na oznakowanie szlaku w terenie.

Równocześnie z procedurą wyłaniania wykonawcy na znakowanie szlaku trwały przygotowania pisemnych porozumień z wszystkimi instytucjami w celu sformalizowania przebiegu i znakowania szlaku, nieodpłatnego udostępnienia dróg na jego przebieg oraz drzew i infrastruktury na umieszczenie oznakowania. Znakowanie szlaku odbyło się w dwóch formach – malowanie elementów oznakowania przede wszystkim na drzewach i słupach telekomunikacyjnych oraz tabliczkach montowanych na słupach energetycznych, latarniach itp.

Sporo działań z zakresu wytyczenia i oznakowania szlaku zostało zrealizowanych dzięki jasno sprecyzowanym celom *RECR*ate. Jednak wizyta studyjna

w Hiszpanii pozwoliła na dostrzeżenie jeszcze innych rozwiązań, które w przyszłości miałyby szansę wpłynąć na jego atrakcyjność i dostępność, np.:

- ➡ montowanie na szlaku tabliczek informacyjnych z numerami telefonów do miejsc noclegowych, bądź przewoźników;
- ➡ umieszczanie w miejscach noclegowych na poszczególnych etapach Drogi ulotek o pobliskich atrakcjach,
- ➡ stosowanie w noclegowniach jednorazowej pościeli,
- ➡ oznaczanie symbolem miejsc, w których pielgrzym może otrzymać pieczęć danego etapu.

6. Zapewnienie zakorzenienia Drogi w środowisku lokalnym i regionalnym

6.1 Spotkania z potencjalnymi usługodawcami

Jednym z priorytetów projektu *RECR*ate było wykorzystanie istniejącego dziedzictwa kulturowego, jego włączenie do rozwoju regionalnego *Camino* jako nowego produktu turystycznego. Chodziło przede wszystkim o stworzenie społecznego wymiaru szlaku, angażując do jego budowy i obsługi lokalną społeczność. Zanim jednak to nastąpiło, szalenie ważne było dotarcie do grupy docelowej – w tym przypadku potencjalnych usługodawców.

Główną przesłanką przedsięwzięcia było:

- ➡ (...) podnoszenie świadomości i tożsamości mieszkańców, a także wzmocnienie ich poczucia dumy

z miejsca zamieszkania na ważnym europejskim szlaku kulturowym,

- podnoszenie wśród mieszkańców regionów poczucia odpowiedzialności za pielęgnowanie przeszłości i tradycji zakątka Europy, w którym żyją, dla kultury całego kontynentu,
- aktywizacja mieszkańców: bez względu na status społeczny i ekonomiczny, czy sprawność fizyczną, do kreowania szlaku przebiegającego przez ich teryny poprzez:
  - a) regionalne rzemiosło, potrawy i kuchnie swojego regionu, tradycje, obrzędy, etc;
  - b) dbałość o zabytki kultury, zwyczaje i pamiątki przeszłości itp.;
  - c) zachęcenie mieszkańców i turystów do aktywnego wypoczynku oraz poznawania ich specyfiki kulturowej;
  - d) aktywizacja turystyczna osób starszych, niepełnosprawnych, małżeństw z małymi dziećmi spędzających wakacje w domu⁷.

Na terenie województw pomorskiego oraz zachodniopomorskiego rozpoczęto cykl szkoleń dla interesariuszy Pomorskiej Drogi św. Jakuba, a więc:

- wolontariuszy, zainteresowanych świadczeniem praktycznej pomocy na szlaku;
- przedsiębiorców, prowadzących działalność gospodarczą w zakresie hotelarstwa, gastronomii, agroturystyki czy handlu;
- lokalnych przewodników, towarzyszących pielgrzymom na szlaku i udziela-

jących informacji o najciekawszych i wartych obejrzenia miejscach;

- producentów-rzemieślników, wytwarzających z lokalnych surowców wyroby spożywcze lub pamiątkarskie.

Szkolenia miały charakter otwarty, umożliwiając tym samym udział każdemu zainteresowanemu powyższą tematyką.

Zamiarem organizatorów spotkań było przybliżenie istoty i sposobu podążania drogami jakubowymi, a także stworzenie planu działania w zakresie jego budowy.

W celu uzyskania optymalnych efektów aktywności jego obsługi, istotne jest podjęcie skoordynowanych działań opierających się na ściślejszej współpracy lokalnej. Należy pamiętać, że wędrowanie jakubowe odbywa się etapowo tzn. pokonując dziennie od 20 do nawet 40 km szlaku, co jednoznacznie rodzi potrzebę skorzystania z miejsc noclegowych, punktów gastronomicznych czy sklepów z podstawowym zaopatrzeniem spożywczo-chemicznym. Pielgrzym wyruszający na szlak, bardzo umiejętnie dobiera zawartość plecaka tak, aby nie dźwigać zbędnego balastu i móc uzupełniać swoje zapatrzenie w trakcie wędrowki. Ogromnie ważną byłaby w tym przypadku spójna identyfikacja obiektów przyjaznych *Caminowiczom* w formie np. zamieszczenia na budynku metalowej tabliczki z wizualizacją muszli.

---

⁷ www.re-create.pl

Rysunek 13 | Międzynarodowa Pielgrzymka Pomorską Drogą św. Jakuba
fot. Tadeusz Krawczyk

Pielgrzymowanie jakubowe nie należy do typowych aktywności turystycznych, które generują duży zysk finansowy. *Camino-wicz* często podąża w kierunku Santiago de Compostela indywidualnie bądź w małych grupach i zatrzymuje się w danym miejscu na nie dłużej niż jeden bądź dwa noclegi. To zabytki sakralne, atrakcje turystyczne i przyrodnicze oraz klimat danego miejsca mogą wpłynąć na pozytywne odczucia natury estetycznej oraz chęć powrotu. Nie bez znaczenia jest aspekt gościnności, życzliwości czy udzielanej pomocy.

6.2 Spotkania z potencjalnymi wolontariuszami

Szkolenia wolontariuszy Pomorskiej Drogi św. Jakuba wykazały, że pełnienie funkcji wolontariatu może być dość trudne w sytuacji, kiedy nie istnieją zbieżne oczekiwania definiujące komu powinien pomagać. W ogólnym założeniu partnera *RECCreate* pomyślano o funkcji wolontariusza jako osoby pomagającej przebyć szlak ludziom starszym lub niepełnosprawnym. Tymczasem podczas szkoleń potencjalni wolontariusze wykazali zain-

teresowanie, aby przybliżyć Pomorską Drogę św. Jakuba wszystkim turystom/pielgrzymom.

Do grupy potencjalnych wolontariuszy dołączyli lokali przewodnicy, służący pomocą w zakresie udzielania informacji o regionie, jego walorach i atrakcjach. Nie zabrakło również tych, którzy zadeklarowali pełnienie funkcji ambasadora szlaku, propagując ideę *Camino* w gronie bliskich i przyjaciół.

Projekt *RECCreate* zakładał przeszkolenie wolontariuszy, w celu niesienia pomocy osobom niepełnosprawnym, starszym czy pokrzywdzonym przez los. Ofertę szkoleniową z zakresu opieki zdrowotnej i zagadnień natury psychologicznej skierowano do studentów i innych młodych ludzi. Szczególny nacisk kładziono na wypracowanie pozytywnego nastawienia potencjalnych wolontariuszy do niepełnosprawnych. Wskazano także najważniejsze bariery dla osób niepełnosprawnych (m. in. barierę psychiczną, społeczną, architektoniczną, czy komunikacyjną) oraz możliwości ich pokonywania przy udziale wolontariuszy.

Rysunek 14 Szkolenie wolontariuszy Pomorskiej Drogi św. Jakuba
fot. Bożena Wołowczyk

Aby sprawnie za funkcjonował system wsparcia przez wolontariuszy, konieczna jest internetowa baza kontaktów, dostępna dla zainteresowanych.

7. Przyszłość zrewitalizowanej Pomorskiej Drogi św. Jakuba

Realizacja projektu RECRreate umożliwiła podjęcie trudnych, a zarazem bardzo potrzebnych działań mających na celu odtworzenie *Camino de Santiago* na obszarze Południowego Bałtyku. Powstała propozycja produktu turystycznego, wystarczająco atrakcyjnego, by zagwarantować korzystanie z niego w przyszłości. Jednak ważne jest utrzymanie korzystnego wsparcia, m.in. społecznego, mentalnego oraz instytucjonalnego. Powinno ono bazować na efektach wdrożonego projektu. Wsparcie Unii Europejskiej przyczyniło się m.in. do powstania trwałych produktów cząstkowych, w postaci chociażby:

- ➡ filmu promocyjnego,
- ➡ po 1200 egzemplarzy trójjęzycznych przewodników,
- ➡ 1200 egzemplarzy map z informacjami dla niepełnosprawnych,
- ➡ przewodnika internetowego,
- ➡ zimowej koncepcji pielgrzymowania,
- ➡ 1045 km oznakowanego szlaku,
- ➡ profesjonalnej i segmentowanej oferty turystycznej,
- ➡ 30 audioprzewodników,
- ➡ dwóch noclegowni dla pielgrzymów.

Rysunek 15 Noclegownia dla pielgrzymów w Domu Parafialnym przy kościele św. Jakuba Apostoła w Lęborku

Osiągnięto również policzalne rezultaty w postaci co najmniej:

- ➡ 500 osób zachęconych przez spotkania osobiste do pielgrzymowania,
- ➡ 15 dziennikarzy, którzy odbyli pielgrzymkę,
- ➡ 500 osób zachęconych do włączenia się w budowanie koncepcji Drogi,
- ➡ 500 decydentów i lokalnych liderów (wójtów, proboszczów, dyrektorów szkół, właścicieli restauracji, pensjonatów, nauczycieli, szefów lokalnych organizacji pozarządowych, etc.) poinformowanych o inicjatywie
- ➡ 700 osób przygotowanych jako lokalni animatorzy i wolontariusze,
- ➡ 100 osób gotowych przyjąć na nocleg pielgrzymów,
- ➡ 10 szkół lub/i organizacji pozarządowych zaangażowanych we wsparcie procesu tworzenia drogi,
- ➡ 20 osób starszych i niepełnosprawnych oraz co najmniej 20 osób młod-

szych z różnych krajów pielgrzymujących wspólnie.

Przyszłość Pomorskiej Drogi św. Jakuba w dużej mierze zależy od zapewnienia trwałości uzyskanych efektów, w tym przeprowadzania co najmniej raz do roku przeglądu technicznego oznakowania, aktualizacji i wznawiania dodruku map i przewodników, organizacji cyklicznych imprez skupiających sympatyków i wolontariuszy Drogi, zamieszczania bieżących informacji o cyklicznych wydarzeniach, powstających odnogach i pętlach.

Ważne jest ciągle podnoszenie świadomości mieszkańców o ich zamieszkiwanie na ważnym szlaku kulturowym, dającym możliwość aktywizacji społecznej, a także rozwoju gospodarczego. Należy zakotwiczyć w świadomości mieszkańców symbol muszli, jako wartości, szansy i możliwości.

O ile w Polsce z reguły w miastach nie pojawia się problem dostępu do kościołów, to stanowi on znacznie większą trudność w małych miejscowościach – szczególnie na wsiach, gdzie dość często mamy do czynienia z obiektem filialnym. Wzorując się na doświadczeniach hiszpańskich warto zastanowić się nad sporządzeniem umów zlecenia dla osób bezrobotnych, bądź starszych, które udostępniałyby te obiekty pielgrzymom i potwierdzały ich pobyt.

Podczas wędrówki po *Camino* ogromnie ważnym aspektem jest zapewnienie możliwości odpoczynku. Projekt w ramach założonych działań umożliwił utworzenia dwóch całorocznie funkcjonujących wzorcowych noclegowni. Spotkania z interesariuszami pozwoliły na sprecyzowanie listy podmiotów potencjalnie zainteresowanych współpracą tj. wynajmowaniem pokoi dla pielgrzyma. Jednak nadal istnieją na Pomorskiej Drodze św.

Jakuba etapy zdecydowanie słabiej wyposażone w obiekty noclegowe. Warto dokonać inwentaryzacji istniejącej bazy, w celu przyszłościowego zaadaptowania i przystosowania budynków na potrzeby Caminowiczów. Szans na zrealizowanie pomysłu należy upatrywać m. in. w programach nowej unijnej perspektywy finansowej 2014-2020.

Zasadne byłoby rozważenie możliwości zgłoszenia zrewitalizowanego pomorskiego szlaku do Europejskiego Instytutu Szlaków Kulturowych. Działanie to z jednej strony umożliwiłoby dotarcie do szerszego grona zainteresowanych, z drugiej wsparłoby proces promocji. Wytworzone w ramach projektu materiały powinny dotrzeć zarówno do wspomnianego Instytutu, jak i do hiszpańskiej organizacji Xacobeo.

Innym ważnym elementem, który może pozytywnie wpłynąć na rozpoznawalność i rozwój Pomorskiej Drogi jest wewnętrzna promocja, z naciskiem na interdyscyplinarność, a więc ukazywanie, że kreowanie tego szlaku to zadanie różnych środowisk (nie tylko turystycznych), ale także środowisk z obszaru kultury, rolnictwa, ekonomii społecznej i innych. W tym miejscu istotna jest współpraca zarówno z organizacjami pozarządowymi, jak i samorządami terytorialnymi. Konieczne jest także podnoszenie świadomości, że kreowanie szlaku może, a nawet powinno odbywać się interdyscyplinarnie. Sprawa o tyle jest istotna, że pozwoliłaby w przyszłości na znalezienie opiekunów poszczególnych etapów, którzy mieliby za zadanie m. in.:

- ➡ sprawowanie pieczy nad oznakowaniem,
- ➡ popularyzację Drogi,

- ➡ tworzenie otoczenia szlaku,
- ➡ dbanie o wymiar duszpasterski i opiekę nad pielgrzymami,
- ➡ rozwijanie inicjatyw lokalnych.

Konieczne jest podjęcie prac nad powołaniem Klubów Przyjaciół Pomorskiej Drogi św. Jakuba z możliwością tworzenia oddziałów lokalnych w Polsce i za granicą w miejscowościach: Elbląg, Nowy Dwór Gdański, Gdańsk, Lębork, Koszalin, Kołobrzeg, Szczecin, Kretynga (Litwa), Kaliningrad (Rosja) oraz Greifswald (Niemcy).

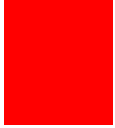
Receptą na dalszy rozwój Pomorskiej Drogi św. Jakuba może być opracowanie Programu rozwoju Drogi, którego celem byłoby aktualizowanie istniejącego stanu, rozpoznanie obecnego w regionie potencjału, wskazanie możliwości działania dla poszczególnych środowisk, łącznie z informacjami na temat źródeł ich finansowania. Program powinien obejmować konsultacje społeczne, aby zaproponowane działania były jak najbliższe mieszkańcom, a tym samym miały szansę na ich realizację.

Warto od początku prowadzić monitoring dotyczący korzystania ze szlaku. Z całą pewnością bardzo dużą pomocą może być prowadzenie rejestrów pielgrzymów/turystów w miejscach wyposażonych w pamiątkowe pieczęcie, jeżeli nie we wszystkich, to przynajmniej w kilku ważniejszych. Ich prowadzenie pozwoli na analizę ilościowo-jakościową użytkowników szlaku. Warto zastanowić się nad opracowaniem i udostępnianiem ankiety, w której potencjalny użytkownik Drogi miałby możliwość wyrażenia opinii, zgłoszenia uwag, potrzeb, pochwał, co z kolei pomogłoby w dalszych pracach nad rozwojem szlaku.

Projekt RECRreate, mimo napotykanym problemów, zrealizowano zgodnie z założonymi celami. Wsparcie finansowe Unii Europejskiej przyczyniło się do stworzenia atrakcyjnego produktu turystycznego jakim jest Pomorska Droga św. Jakuba. Mimo kończącego się projektu, na barakach Partnerów nadal spoczywa obowiązek m. in.:

- ➡ utrzymywania jego rezultatów,
- ➡ podejmowania działań na rzecz popularyzacji i promocji idei pielgrzymowania jakubowego,
- ➡ monitorowania użytkowania,
- ➡ rozwoju szlaku w regionie.

Mamy nadzieję, że przedstawione rozwiązanie zainspirują innych do odtwarzania średniowiecznego szlaku pątniczego i zachęcą do rozpoczęcia wędrówki „od progu własnego domu” w kierunku hiszpańskiego Santiago de Compostela.

The Pomeranian Way of St. James

Good Practices Manual

Published by:

Lębork District

ul. Czołgistów 5, 84-300 Lębork

Telephone: +48 59 863 28 20, Facsimile: +48 59 862 14 06

e-mail: starostwo_lebork@poczta.onet.pl

www.powiat-lebork.com

Lębork Town Municipality

ul. Armii Krajowej 14, 84-300 Lębork

Telephone: +48 59 862 22 67, Facsimile: +48 59 862 24 27

e-mail: sekretariat@um.lebork.pl

www.lebork.pl

Prepared by: Iwona Juchniewicz

Content consultancy: Ryszard Wenta, Bożena Wołowczyk, Przemysław Kulawczuk, Elżbieta Rekowska-Klassa

Translated by: „Angmar” Marta Gorecka

Photographs: Iwona Juchniewicz, Tadeusz Krawczyk, Tomasz Kuna, Bożena Wołowczyk

Cover design: Rafał Sakowicz

Publishing cofinanced with the European Union funds from the South Baltic Cross-Border Cooperation Programme

WTPB.02.03.00-22-012/10

of the Project “RECRreate - Re-vitalisation of the European Culture Route in the South Baltic Area - Pomeranian Way of St. James” European Regional Development Fund - the South Baltic Cross-Border Cooperation Programme 2007-2013

Priority axis: Attractiveness and Common Identity

Part-financed by the EU (ERDF)

Objective: Sustainable use of natural and cultural heritage for regional development

Print financed by Lębork Town Municipality

Contents

Foreword	30
1. Impact of the assumptions of the South Baltic Cross-Border Cooperation Programme on verification of specific objectives taken by the initiators of revitalisation of the Way	32
2. Expectations of the South Baltic Cross-Border Cooperation Programme and territorial range as well as selecting RECRreate Project Partners	34
2.1 Selecting Project Partners	35
2.2 Final list of Project Partners	37
3. Process of establishing the route of the Pomeranian Way of St. James	38
3.1 Triple principles rule	38
3.2 Grass-roots specification.....	39
4. Process of marking the route.....	40
4.1. Kinds of markings of the Pomeranian Way of St. James	40
4.2 Implementation of marking works.....	42
5. Formation of the concept and marking of the Pomeranian Way of St. James within West Pomeranian Province.....	44
6. Roots of the Way in local and regional environment ensured.....	47
6.1 Meetings with potential service providers.....	47
6.2 Meetings with potential volunteers.....	48
7. Future of the revitalised Pomeranian Way of St. James	49

Foreword

Ways of St. James have already been existing for over a thousand years. People of various nationalities and social status travelled to the grave of St. James, the Apostle of Christ located in Santiago de Compostela in Spanish Galicia. The routes of St. James, which used to start just outside the doors of people's houses, contributed significantly to international exchange, creating mutual bonds and development of European culture; it was Johann Wolfgang von Goethe who deservedly stated that: "the routes of St. James have formed Europe".

The Ways generally called *Camino*¹ marked by yellow scallop shells with blue background constitute one of the most valuable network of European routes that combines spirituality, contact with nature, discovery of cultural heritage as well as self recognition, particularly with reference to the *sacred* and the *profane*.

The residents of the Lębork Province have already been familiar with the "cult of St. James" for many years. The beginnings stem back to medieval times, when the temple under the invocation of St. James the Apostle was built in Lębork. Notwithstanding the test of time, tradition of feasting spiritual presence of Christ's disciple is still alive. It has been

proved by some events from the turn of 20th and 21st centuries, including:

- ➡ revival of a citywide Indulgence Fair of St. James,
- ➡ establishing St. James parish in Łeba,
- ➡ appointing St. James to be Patron Saint of the town of Lębork,
- ➡ establishing Diocesan Sanctuary of the Apostle in Lębork,
- ➡ solemn introduction of the relics of the Saint to churches of St. James in Łeba and Lębork,
- ➡ delineation and marking the Lębork Way of St. James.

Over 100-kilometre-long Lębork Way joining the Sanctuary of the Queen of the Kashubs in Sianowo with Rowokół - the "sacred mountain of the Slavs", has left a significant mark on tradition of pious and recreative travelling of local community. Nevertheless, from historical point of view, it did not entirely fulfil the objectives set for the ways of St. James. For ages they have acquired a linear character and formed a route leading to the Cathedral in Santiago de Compostela with a miraculously discovered grave of St. James the Elder.

When Poland joined the European Union (and border barriers got eliminated) and it became possible to obtain the EU financial support, the revival of traditional St. James pilgrimages within the area of Northern Poland got its chance. After assiduous search it turned out that the best solution to fulfil the established objectives is the "South Baltic 2007-2013" Cross-Border Co-operation Programme. Due to the programme an informal group of the Way's revival's enthusiasts (Chapter of the Way), got inspired to start

---

¹ Camino (Spanish) – the way; pilgrimageroute to the Cathedral in Santiago de Compostela in Galicia of Northwestern Spain. The pilgrims believe that the body of St. James the Elder, the Apostle is placed in the Cathedral. There are many tracks of the pilgrimage, and its participants may reach the destination travelling along numerous routes.

international cooperation and enhance initial assumptions concerning the territorial range of the route, as well as to formalize the cooperation.

The Agreement concluded in 2012 on the implementation of “RECRreate - Revitalisation of the European Culture Route in the South Baltic Area - Pomeranian Way of St. James” project, allowed to include this part of Europe again into the *Camino* “European family”, as well as to enhance people’s awareness of the fact that their “local homelands” are situated on a significant European cultural route; it also encourages to create the route actively and to cherish cultural heritage of the region.

This manual has been prepared for people and institutions that plan in the nearest future to take actions towards revitalization of medieval pilgrimage and cultural routes. We do hope that

information included in the manual will serve as useful advice and help in finding solutions for effective revitalisation of the routes, as well as their creative enrichment by use of contemporary cultural and natural attractions and that the information will ensure functional longevity of new/old pilgrimage routes.

Assisting in further development and socialization of *Camino* network will surely bring us most joy; nevertheless, *the RECRreate* project involving successful cooperation of over a dozen partners who represent three countries will also give us chance of using this experience to create other routes based on cultural heritage and involvement of local communities.

Fig 1 Bicycle pilgrimage on the Pomeranian Way of Saint James
Pic. Tomasz Kuna

1. Impact of the assumptions of the South Baltic Cross-Border Cooperation Programme on verification of specific objectives taken by the initiators of revitalisation of the Way

New financial perspective for 2007 - 2013 concerning structural funds gave opportunity for creation of maritime and seaside cross-border cooperation programmes. At the same time it gave chance for cooperation of regions situated along maritime borders and within the distance of 150 km and less. Taking into consideration possibilities of broader development, the European Commission approved the idea of enlarged territorial range of cross-border cooperation. This resulted in the South Baltic Cross-Border Cooperation Programme which includes seaside areas of five European Union Member States: **Poland, Denmark, Lithuania, Germany and Sweden.**

The overall objective of the Programme was to strengthen the sustainable development of the South Baltic area through joint actions increasing its competitiveness and enhancing integration among people and institutions. Priorities of the South Baltic Programme were as follows:

- ➡ economic competitiveness based on entrepreneurial development,
- ➡ integration of higher education and labour markets,
- ➡ transport accessibility, as well as attractiveness and common identity manifested within the management fields of the Baltic Sea environment,

- ➡ energy saving and renewable energy,
- ➡ sustainable use of natural and cultural heritage for regional development
- ➡ local community initiatives.

Within the group aiming at sustainable use of natural and cultural heritage for regional development the following actions have been distinguished:

- a) development of cross-border strategies for preservation and use of natural and cultural heritage sites, areas, landscapes and traditions for regional development,
- b) joint creation of sustainable tourism products (e.g. cross-border thematic routes) respecting protection needs for natural and cultural heritage,
- c) preparation and implementation of small-scale pilot investments enhancing tourism infrastructure in the South Baltic area (e.g. chains of tourist facilities along the Baltic Sea coast, like small ports or yacht marinas),
- d) capacity-building actions and joint campaigns targeting cross-border networks of authorities responsible for management of natural and cultural heritage sites,
- e) joint actions promoting the South Baltic area as a tourist destination,
- f) exchange of know-how and promotion of Eco-Management and Audit Scheme as well as joint eco-labelling actions for environmentally friendly products,
- g) development and dissemination of good practice in the field of equal access to the tourist offer in the South

Baltic area (including physical access to sites).²

What was of key significance to the South Baltic Cross-Border Cooperation Programme was to select its potential Beneficiaries who had to be one of the following legal entities:

- 1) national (governmental), regional or local authorities,
- 2) bodies governed by public law as defined in Art. 1 (9) of Directive 2004/18/EC of the European Parliament and of the Council of 31 March 2004 on the coordination of procedures for the award of public works contracts, public supply contracts and public service contracts (OJL 134, 30.04.2004, p. 114), including among others:
- 3) associations established by one or more bodies of regional or local authorities,
- 4) associations established by one or more bodies governed by public law (as defined in point 2).

Having regard to the requirements mentioned above, proper selection of partners was conducted and common grounds for the revival of the Pomeranian Way of St. James within the South Baltic Area were prepared. Three circles crucial for the project's implementation: local self-governments, church institutions and tourist organisations got involved into the preparatory works. Expectations of the initiators of the Pomeranian Way of St. James based on European experiences as

well as the assumptions concerning use of the South Baltic Programme structural funds set course for project works - spiritual dimension was accompanied by economic and social aspects; this initially gave rise to some doubts and fear that pilgrimage character will get neglected.

Though cultural tourism may be specifically treated as a third, next to pilgrimages and religious tourism, form of travelling to sacred sites, similarities between a tourist and a pilgrim are in fact only apparent.

Indeed, they both travel but a pilgrim wants to experience the sacred and this way undergoes change and gets committed. A tourist, on the other hand, just observes but does not get involved; a tourist looks but does not see. A tourist experiences the way, the surrounding "home" differently.³

Taking into consideration particular objectives 2.3 of the South Baltic Programme, i.e. sustainable use of natural and cultural heritage for regional development as well as the assessment criteria for the applying projects, it was clearly defined that the implementation of Lębork project is based on the following objectives:

- 1) incorporation of the South Baltic countries into the "European family" through the revival of Baltic coast part of the European cultural route,
- 2) enhancement of residents' awareness and identity, as well as their pride of

---

² The South Baltic Cross-Border Cooperation Programme 2007 - 2013, Programme Manual, 6 receipt of applications for funding, pages 26-27.

---

³ Paweł Różycki: "Pilgrimages to Santiago de Compostela as a way of spiritual growth, the sainthood of the saints" („Pielgrzymowanie do Santiago de Compostela drogą duchowego wzrastania, świętości świętych”).

the fact that their homelands are situated on a significant European cultural route,

- 3) enhancement of residents' responsibility for cherishing the past and traditions of their part of Europe, for the sake of culture of whole continent and in order to preserve cultural heritage of the region,
- 4) activation of residents: regardless of social and economic status or physical capacity, to create the route going through their homeland territories.⁴

2. Expectations of the South Baltic Cross-Border Cooperation Programme and territorial range as well as selecting RECreate Project Partners

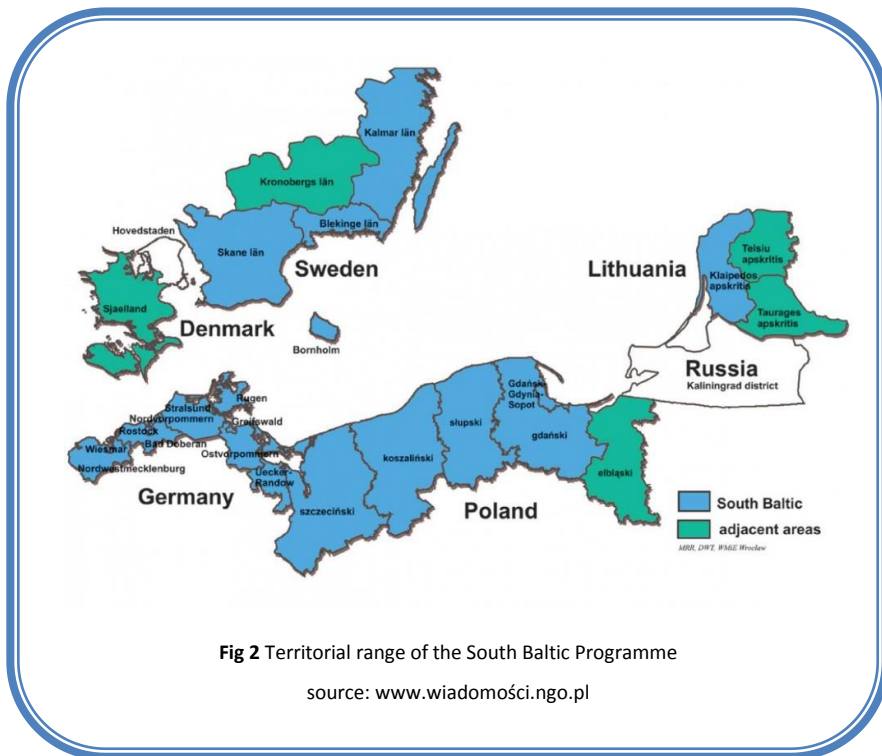
The South Baltic Cross-Border Cooperation Programme includes seaside areas of five European Union Member States: **Poland** (subregions of: Szczecin, Koszalin, Słupsk, Gdańsk, Gdańsk-Gdynia Sopot and adjacent - Elbląg), **Denmark** (Bornholm Regional Municipality and the adjacent area of Zealand), **Lithuania** (Klaipėda Region, Telsa and Taurage Regions), **Germany** (subregions of Mecklenburg-Western Pomerania (i.e. Mecklenburg-Vorpommern): Greifswald, Rostok, Stralsund, Wismar, Bad Doberan, Nordvorpommern, Nordwestmecklenburg, Ostvorpommern, Rügen, Uecker-Randow), and Sweden (Kalmar, Blekinge, Skåne Regions and as adjacent: Kroneberg Region).

The European Regional Development Fund has accepted increased expenditure in non-European Community countries incurred during the implementation of the operations or their parts up to 10% of the amount of contribution to particular operational programme, if the operations are meant beneficial for regions of the Community - particularly in Kaliningrad Region.

The South Baltic Programme with its key objective to enhance development of the South Baltic area by common activities increasing competitiveness and integration of people and institutions defined the actions with respect to proper selection of project partners who fulfil the assessment criteria. What was especially valuable was to aim at obtaining one of two most significant priorities i.e. attractiveness and common identity, where all actions promoting sustainable economic use of natural resources as well as cultural heritage were some of the issues of special interest.

---

⁴ Jacek Zaucha: RECreate - European funds on social duty; in: The Ways of St. James in the countries of South Baltic coast, Łębork 2010.

Fig 2 Territorial range of the South Baltic Programme

source: www.wiadomości.ngo.pl

2.1 Selecting Project Partners

Commencing works on the RECreate project made the Chapter of the Pomeranian Way of St. James verify number and type of the involved entities. Principal rule established by the Chapter and accepting both secular (self-governmental, tourist) and ecclesiastic entities (parishes, curiae, non-governmental organizations focused mainly on religious objectives) as participants of the project, was maintained during process of revival of the Way and led to follow the favourable principles of the South Baltic Cross-Border

Cooperation Programme with respect to selection of project partners and partnership rules, including maintaining balance between Polish and foreign partners. The initial assumption was that Polish partners should not constitute more than 50% of total number of partners. The principle was based on conditions under which the intended route track (its length) had been set. Another important factor was to make the choice which would contribute to efficient management of the project through: calculation of incurred expenditure and having respective financial means. One of the first partners that got ready for cooperation was Lębork District.

Consultations triggered subsequent acceptance of the agreement between Koszalin and Szczecin communities concerning their mutual representation. This way two entities got included in the project: Self-Government of West Pomeranian Province and "Szczecińska" Foundation, representing ecclesiastic and pastoral community. Not all entities and institutions which had for many years been engaged in the process of revival of St. James route in Pomeranian Province got successfully included into the project. The reasons might have been of financial nature - with respect to the requirement of expenditure pre-financing and connected with staff - need for personnel specialized in managing and performing final accounting of projects co-financed by the European Union. Because of lack of budget and no possibility to pre-finance the expenditure Lokalna Organizacja Turystyczna „Ziemia Lęborska” (Local Tourist Organization “Lębork Land”) which had directed the works on delineation and marking the route as well as publishing the guidebook of Lębork Way of St. James could not join the project. On the other hand, as a result of scope of their own tasks which occurred corresponding to tasks of the project itself, territorial range of possible impact (exercising the right to own tasks with no necessity of additional agreements) as well as rank of partners set on the basis of their roles in structures of the South Baltic Cross-Border Cooperation Programme, it was necessary for Self-Government of Pomeranian Province and Pomeranian Regional Tourist Organisation to join the RECreate project.

Because the project included plans for having some volunteer works with disabled people, participation in the

RECreate project was offered to Europejska Wyższa Szkoła Hotelarstwa, Turystyki i Przedsiębiorczości (European Higher School of Hotel Industry, Tourism and Management) in Sopot. Finally the partner withdrew from the project. Search and conducted negotiations resulted in having guarantees of Uniwersytet Gdański (University of Gdańsk) to fill this “gap” (already after concluding the agreement). The fact that the University had not participated in the initial works on the objectives and methodology of the RECreate implementation, impaired identification and cooperation with other partners, especially during the first period of the project’s implementation process.

The Municipality of Lębork, as a self-government experienced in implementation of cross-border and international cooperation projects became the Project’s Lead Beneficiary. Due to the existing cooperation between self-government of Lębork town and self-government of Kretinga city in Lithuania (situated near Klaipėda which featured the medieval *Camino* pilgrimage route) the assumption to revive the Pomeranian Ways of St. James starting at least from this partner city, and leading through Lębork to Świnoujście in the vicinity of Kamminke town, which is a starting point of the *Via Baltica* Der Baltisch – Westfälische Jakobsweg, joined with European network *Camino de Santiago* got approved.

To commence cooperation over revitalisation of the European cultural route with the Lithuanian partner it was necessary to meet with the Mayor Jouzas Mažeika - the head of self-government authorities - and with the prior of the

Monastery of Lithuanian Franciscans (Bernardines), Franciscan friar Benediktas Sigitas Jurčys. They expressed approval and willingness to cooperate, emphasizing that special attitude is required in this case as there is no tradition of Marian pilgrimages in Northern Lithuania; the idea of St. James pilgrimages is a complete novelty that has not been present in social awareness. Wider reference to medieval as well as contemporary Polish and West European traditions appeared necessary.

Contact with German partners interested in cooperation on the revival process of the ways of St. James in the Baltic coast area was at first impaired. Due to commitment of friends and those recreating the ways of St. James in Poland and Germany who played an intermediary role in numerous talks, it was finally possible to contact Friedrich Hasselbach - member of German Society of St. James in Aachen, representative of Northern Germany Regional Group in Scandinavia and Baltic Sea area. Due to the Society then, it was possible to contact Professor Kyra Inachin, Ph.D. from Ernst Moritz Arndt University in Greifswald. Subsequent talks conducted with Professor Wilhelm Steingrube, Habilitated Doctor [qualification degree] ended up in selecting German partner. During the working meeting held on 29th January 2010 in the Marshal's Office of West Pomerania Province, the following role of Greifswald University as the partner of the RECRreate project was discussed:

- ▣ participation in research works on the old tract of the route in Poland,
- ▣ responsibility for popularisation of project activities and whole

undertaking in school communities and among elderly people;

- ▣ responsibility for transferring the "know-how".

Substantive preparation of Polish partners with respect to historical layout of *Camino*, way of its marking and spreading social responsibility for maintaining the route were repeatedly emphasized by the German partner during the implementation process.

2.2 Final list of Project Partners

The assumptions of project application filed on 21st May 2010 in the South Baltic Cross-Border Cooperation Programme were to have the RECRreate project implemented by nine partners and two associate organisations from Russia and Germany with limited functions and budget.

The following entities joined the consortium established and managed by Lębork Town Municipality acting as the Lead Beneficiary:

- 1) Lębork District,
- 2) Self-Government of West Pomeranian Province,
- 3) Self-Government of Pomeranian Province,
- 4) Pomeranian Regional Tourist Organisation (PROT),
- 5) European Higher School of Hotel Industry, Tourism and Management in Sopot (Europejska Wyższa Szkoła Hotelarstwa, Turystyki i Przedsiębiorczości w Sopocie),
- 6) "Szczecińska" Foundation,
- 7) Kretinga Municipality (Lithuania),

- 8) Ernst Moritz Arndt University in Greifswald (Germany).

Associate organisations included:

- 1) St. Adalbert Roman Catholic Parish in Kaliningrad (Russia);
- 2) Mecklenburg-Vorpommern Tourist Association.

Co-financing of the RECRreate project was approved by the Steering Committee of the South Baltic Cross-Border Cooperation Programme 2007-2013 during the meeting which took place between 28th-29th September 2010; at the same time it was assessed that range of project tasks to be implemented by Lithuanian and German partners does not fully comply with their statutory tasks. Following the suggestions of the South Baltic Cross-Border Cooperation Programme, the Leading Beneficiary conducted talks with its foreign partners and as a result decided that the following associated organisations would additionally participate in the Project:

- 3) Teacher Education Centre of Kretinga District (Lithuania)
- 4) Society for Persons with Disabilities of Kretinga District (Lithuania)
- 5) German St. James Society.

Due to recommendations of the Common Technical Secretariat of the Programme the Project was participated by seven entities from Poland, three entities from Germany and three from Lithuania, as well as one entity from Russia.

3. Process of establishing the route of the Pomeranian Way of St. James

3.1 Triple principles rule

The idea to revive the Pomeranian Way of St. James occurred in 2008 when functionality of the Way of St. James in Łębork was being discussed. The route of over 100 km used to be considered suspended in the air, because it was only possible to travel from the Sanctuary of the Madonna the Queen of the Kashubs in Sianowo to the Holy Trinity Parish Church in Smołdzino. No continuity and coherent linear character which could join the area of Northern Poland with Via Baltica motivated various circles to establish at the end of 2008 the Chapter of the Pomeranian Way of St. James. With an ambitious goal to join the Pomerania with *Camino* European network the Chapter started planning works in order to set, mark and conduct some promotion activities whereas at the same time financial resources were being searched for. Financial support made it possible to reach the objectives set.

The revival of the Pomeranian Way of St. James was based on several sets of triple principles. The plan was based on three main objectives:

- 1) proposal of travelling along the pilgrimage and tourist route in order to meet oneself in attractive surrounding (the profane) as well as to find/redefine relation with the sacred;
- 2) chance for economic and social revival of the areas near the Way;

- 3) making people living along the route feel proud of having roots in common European cultural heritage.

It had been assumed that the Pomeranian Way of St. James was to be delineated on the basis of another three principles, i.e.:

- 1) the route track as it was in the medieval times
- 2) contemporary sanctuaries and churches/sites related to St. James the Apostle and located in this “historic corridor”
- 3) cultural and natural attractions of modern times.

Maintenance of objectives and durability of the new/old Way was to be guaranteed by the representatives of three communities invited to reactivate it:

- 1) local authorities of all levels;
- 2) church communities of different Christian confessions;
- 3) circles of tourists and guides.⁵

3.2 Grass-roots specification

Works over the concept of the route started to develop in compliance with the abovementioned decisions. Meetings held at that stage by the Leading Beneficiary, representative of self-government of the Lębork District as well as the concept contractor in Pomeranian Province with administrators of particular areas proved to be extremely important and effective. Meetings with the administrators of the Słowiński National Park and the Mayor of Smołdzino

---

⁵ Ryszard Went, minutes of the Chapter of the Pomeranian Way of St. James session Lębork 31.10.2011

Municipality served particularly useful and necessary. The talks resulted in reaching consensus over the tract of the route on the Southern bank of the Łebsko Lake. Localization indicated by the initial version was from Izbica to Kluki (former Slovan village). Nevertheless, because of impaired availability caused by wet and swampy lands the Way was delineated from Izbica to Skórzyno and Wierzchocino.

An alternative part of route from Smołdzino to Słupsk (omitting Ustka) was finally devised after analysing the layout of towns attractive to tourists and availability of the walking routes. Details of the route from Kępki to Pałowo were decided on during visits.

Similar works to prepare the track from Pałowo to Kamminke and join the Pomeranian Way of St. James with *Via Baltica* were simultaneously conducted in West Pomeranian Province.

The project has also won interest of Elbląg community, which though not being a member of the Project had made effort and undertaken actions in order to delineate the route in the northern part of Warmian-Masurian Province, according to basic objectives of the revival of the Pomeranian Way of St. James as a culture route. Suggested tract ran from Kępki towards Nowy Dwór Gdański, Tuja, Niedźwiedzica to Mikoszewo-Świbno ferry crossing towards Wyspa Sobieszewska (Sobieszewo Island). Because of the weather conditions it was necessary to suggest an alternative route, i.e. across the Vistula stable bridge in Kieźmark, meant to be also available off season. The concept of having the route delineated in Lithuania was being discussed several times during the

meetings of the Steering Group. It was though no sooner than during the partner meeting of Polish and German representatives with the authorities and clerical community of Kretinga, in May 2012, when some final decisions with respect to the concept were made. Two alternative ways were accepted then: from Kretinga via Klaipėda to Tauragė and then to Sovetska.

Performing proper activities with the aim to delineate cultural route within Kaliningrad Oblast was much harder though. Self-government authorities of Lębork and Lębork District participated in two meetings with representatives of regional and church authorities held in Kaliningrad and Mamonowo. Their goal was to establish principles of cooperation between the Polish party and Kaliningrad Oblast within the scope of RECRreate project implementation, the assumptions of which were to have the Pomeranian Way of St. James run to Lithuania via Kaliningrad Oblast.

4. Process of marking the route

Tailoring the Pomeranian Way of St. James to *Camino* European network was a challenge that its “recreators” had to meet following a long-lasting tradition of travelling in search for yellow arrows and scallop shells. Why the scallop shells?

Their characteristic shape stems from scallop pectens which abundantly occur in the Atlantic coast and served as popular souvenirs for pilgrims travelling to the grave of St. James the Apostle. Over time the scallop shell became a symbol of pilgrimages. Now, the scallop shell marks pilgrimage routes to Santiago de

Compostela in Spain. It often serves as a decoration of pilgrim’s clothes, backpack or pilgrim’s stick.

4.1. Kinds of markings of the Pomeranian Way of St. James

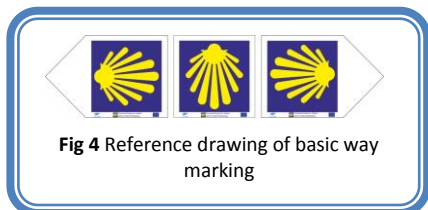
With respect to tradition and reference to such an important symbol, the executors of the Project made effort to create the visualisation of the scallop shell tailored to identify the ways of St. James but preserving some distinctive features in comparison with other already existing symbols. A yellow scallop shell with blue background was created this way.

Fig 3 Reference drawing of basic way marking

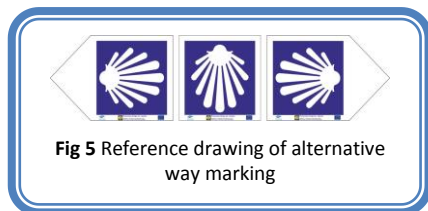
On the basis of a logotype pattern, some preparatory works were commenced in order to specify the form of marking of the Pomeranian Way of St. James. During one of first Steering Group meetings, following advice of markings specialist licensed in tourist routes as well as RECRreate project partners basic form of marking, a metal plate with a sticker including a yellow scallop shell with dark blue background was developed. Position of the scallop shell is of great importance,

since according to principles set, it indicates travel direction.

A yellow scallop shell with dark blue background: “head” towards the top indicates direction of moving forward, “head” towards the left with a triangle added to the left of basic sign indicate turning left, “head” towards the right with a triangle added to the right of basic sign indicate turning right.

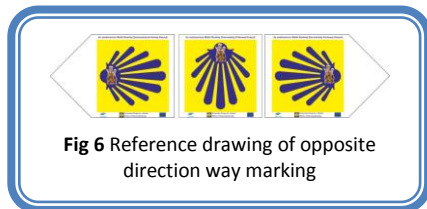
Because of the necessity to create some alternative ways which would give possibility to move along the route faster, another form of marking with different colouring to distinguish it from the main way was developed. This time it was a white scallop shell with blue background.

A white scallop shell with dark blue background: “head” towards the top indicates direction of moving forward, “head” towards the left with a triangle added to the left of basic sign indicate turning left and “head” towards the right with a triangle added to the right of basic sign indicate turning right.

On the basis of pilgrimage tradition popular among residents of Lębork Distict who travel from Lębork to the Sanctuary

of the Queen of the Kashubs in Sianowo every year, some preparatory works with reference to marking opposite direction ways were undertaken.

Moving along the main route in the opposite direction to Santiago: dark blue scallop shell with yellow background with additional element specific for particular destination (Sanctuary of the Madonna of Sianowo - the Queen of the Kashubs). “Head” of the scallop shell positions just like with primary direction.

Graphic design of the marking was developed on the basis of the main way. The only difference was a picture of the Madonna of Sianowo placed on the scallop shell to refer to the local pilgrimage cult. The form of marking serves as a pattern for subsequent revitalised parts of the ways of St. James, their loops or arms.

A few alternative (supplementary) forms of marking have been accepted:

- ➡ **yellow arrows** painted with acrylic paint on trees, rocks, pavements or other surface whenever possible,
- ➡ **orientation signs** situated where the tourist routes split and specifying number of kilometres left to the nearest towns and to Santiago de Compostela, mounted on wooden poles or other poles by way of a collar, or a complete pole is mounted,

➡ **stickers** of dimensions 10 cm x 10 cm or 16,5 cm x 16,5 cm with lining, (depending on the size of surface) stuck e.g. at the back side of road signs or at their poles, at electric poles or other places with no possibility or need to mount the plates.

Auxiliary infrastructure along the route includes:

➡ **concrete poles** (concrete class B20) situated at open spaces or as a part of small infrastructure, including the logo of the Pomeranian Way of St. James indicating direction and distance to Santiago de Compostela and nearest town;

➡ **information boards** of the Pomeranian Way of St. James. The board includes the following information: a 1:50 000 scale map of the neighbourhoods with “you are here” point, a pictogram providing information on accommodation, catering, church, most significant tourist attractions etc., a map legend with interpretation of map symbols, prepared in 4 languages, i.e.: Polish, English, German and Lithuanian, as well as logotypes of the RECRreate project.

Fig 7 Information board in Nowy Dwór Gdański, Pic. Iwona Juchniewicz

4.2 Implementation of marking works

According to requirements of tendering procedure concerning “Marking of the Pomeranian Way of St. James in Pomeranian Province and preparation of auxiliary infrastructure, within the scope of: Re-vitalisation of the European Culture Route in the South Baltic Area - Pomeranian Way of St. James project” the marking was to be performed in compliance with the provisions of Resolution No. 170/XVI/2007 of Main Board of the PTTK dated April 21, 2007 on designation, marking and restoration of tourist trails by PTTK. Not only did this standardisation help adapt the form of marking the ways of St. James to the Spanish form but it also allowed to compose the markings into already existing network of Polish tourist routes being created on the basis of cohesion and consequence.

Before the works commenced though, the marking specialist had been obliged to obtain necessary conditions, opinions and arrangements with respect to marking and foundation of auxiliary infrastructure (i.e. poles and information boards), which had been initially performed by him when the concept of the route tract had been formed. There were a lot of cases when the right to have consultations prior to the commencement of field works was reserved. Formal procedure became unrelenting. Because of the fact that the route runs via cities (including Gdańsk, Słupsk) which are cared for by a conservation officer, and via nature preservation areas (e.g. Słowiński National Park, Tricity Landscape Park), numerous forest inspectorates, nature reserves, domestic, district and municipal roads, an individual approach to

particular form of marking was to be taken by the contractor. After reaching a compromise, the marking works commenced.

The "Instructions of Marking of Tourist Trails" published by the Main Board of the Polish Tourist and Sightseeing Society clearly define the form: the signs may be painted with waterproof paints or have form of ready elements made of various materials and fixed permanently depending on the surface. Sign's colours, sizes and shapes must in all cases be aesthetic and comply with the Instructions.⁶

The works during marking process focused on good visibility conditions and aesthetics that made harmonious composition with surrounding space possible. In Gdańsk, a collar in suitable colour matching the surface e.g. a lamp was used to mount the signs (galvanized plates). In order to protect the infrastructure it had been equipped with inside foam layer.

Fig 8 Marking of the Pomeranian Way of St. James in Gdańsk - use of a collar.
Pic. Iwona Juchniewicz

Similar technique has been used in other towns as well, e.g.: in Kartuzy, Żukowo, Lębork and Słupsk. Other acceptable forms of marking have been used in compliance with established principles, i.e. with due care to make use of the existing infrastructure, i.e. road signs, poles, bus stops, etc. The most common solution in such cases was to stick the stickers.

Fig 9 Marking of the Pomeranian Way of St. James in Kartuzy - use of a plate with a collar
Pic. Iwona Juchniewicz

If no infrastructure was available (especially outside towns, in forests) roadside tree stand was used. A basic form of marking, i.e. a metal plate mounted by use of 2 cm nails was used in such cases. This kind of marking turned out to be most controversial and raised numerous objections.

Although PTTK clearly defined principles to comply with when using different forms of markings, the nailing brought forth extreme pressure and negative emotions both, on the part of media and civil servants as well as local society. As a result, Lębork District being a Partner in charge of the marking of the Pomeranian Way of St. James obtained the environmental expert opinion within the scope of environmental protection

⁶ Instructions of Marking of Tourist Trails PTTK, Warsaw 2007, p.13

assumptions approved by the Minister of the Environment and confirmed possibility of using the abovementioned form of marking under the following conditions:

- ➡ only stainless nails (might be galvanized) must be used,
- ➡ the nails must be rinsed in denatured alcohol (disinfected) just before use,
- ➡ the nails used must not be longer than 2,5 cm,
- ➡ the plates shall be mounted when the trees are fully leafed out.

The Main Board of the League of Nature Conservation (Liga Ochrony Przyrody) as well as Słupsk division of PTTK have both positively responded to the problem, have raised no objections and expressed approval of this form of marking.

Fig 10 Marking within Ustka Forest Inspectorate - painted signs
Pic. Tadeusz Krawczyk

There were a few cases though where experts' opinions turned out to be unconvincing. In order to reach the compromise, the form of planned marking had to be changed from plates to painted signs.

5. Formation of the concept and marking of the Pomeranian Way of St. James within West Pomeranian Province.

The implementation of the RECreate project made the marking of the Pomeranian Way of St. James possible in two Provinces: Pomeranian Province and West Pomeranian Province. The following entities were in charge of the abovementioned task: Lębork District and Self-Government of West Pomeranian Province. In spite of having a coherent objective, the works over concept formation, delineation and marking of the route were conducted in various forms.

First consultancy meeting was participated by all the institutions invited by Self-Government of West Pomeranian Province whose contributions were necessary in the process of creating the Route.

Fig 11 Concept of tract of the Pomeranian Way of Saint James

Concept preparations commenced with designating the towns that had to be included in the route due to their contribution to old and contemporary pilgrimage movements as well as to the fact that their names had been mentioned in the old records. Some

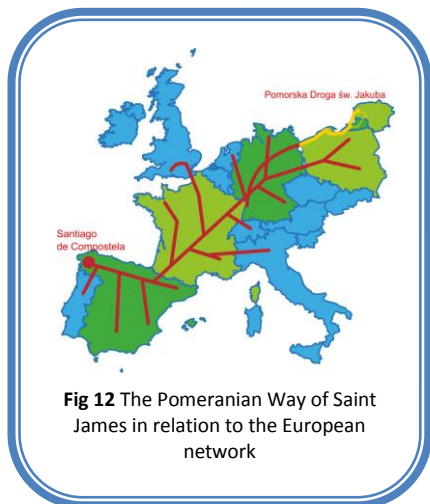
inventories with respect to these sites were conducted including churches as well as other culture sites, accommodation and catering facilities, active non-governmental organisations and events taking place in these sites which may be of interest along the route. Every surveyed religious building had a special survey charter set up with supplementary photographic documentation. In addition a so called valuation by way of grading points method (providing comparability data over time) of the attractiveness and tourist potential of religious objects situated along the suggested line of the revitalized route. The measure of attractiveness was not only a historical value of the object, but also (and perhaps especially) its importance in the past and present times for the movement of pilgrimage, the availability of tourism and communication, as well as the presence of accommodation connected with the objects or located in its vicinity. Moreover, for each object the availability for the disabled and the presence of a suitable infrastructure for cyclists and horse tourists were indicated. As a result of the abovementioned works 3 groups of churches were distinguished: objects of the highest importance for the route, those of medium importance and those which may be omitted. Results of the inventory were presented during subsequent conference participated by the representatives of self-governments and non-governmental organisations chosen during the inventory. The necessity for cooperation was signalled once again.

The next stage that resulted from the activities mentioned above was to have consultations with Biuro Dokumentacji

Zabytków (Department of Relics Recording), Narodowy Instytut Dziedzictwa (National Heritage Institute), church representatives and a conservation officer in order to create the draft of the route.

Then, field works focused on finding possible links between towns, specifying forms of marking particular fragments of the route and obtaining permissions of local authorities to have the route run across their towns and to mark it. That stage was crucial for determining details of the route tract, but it was really hard and time-consuming since local authorities lacked preparation in the matter. Despite conferences and documents sent by the Marshal of the Province, it was difficult to appoint a party in charge of making relevant decisions. Innovative delineation of the route was emphasized, being positive on one hand - local authorities affected tract of the route in their areas, but on the other hand it triggered numerous administrative problems. Due to tourist character of the documents sent, they were most often delivered to tourist departments rather than to departments dealing with roads/communication. The lands belonging to private persons, impaired contact with those owners or lack of response on their side hindered the works over route delineation as well. In order to ensure the highest possible level of safety for the tourists, the route tract in the field was mainly delineated on the basis of municipal and forest roads. Unfortunately, in some cases district or, what is worse, provincial or domestic roads could not have been omitted. Some information on heavy road traffic has been provided in the guidebook with respect to such sites. It would be

advisable for the municipalities or districts to implement projects consisting of the construction of foot and bicycle paths or roadsides at least.

Fig 12 The Pomeranian Way of Saint James in relation to the European network

being in progress, some works over preparation of written agreements with all institutions in order to formalize the tract and marking of the route, free access to roads for the tract as well as trees and infrastructure for its marking were conducted. Marking of the route consisted of two forms - painting the marking elements on trees and telecommunication poles mainly, as well as on plates mounted on energy poles, streetlamps etc.

It was due to clearly defined objectives of the RECREate project that implementation of many tasks with respect to delineation and marking of the route was possible. Nevertheless, the study visit in Spain was an opportunity to see other solutions, which could enhance the attractiveness and availability of the route in future, e.g.:

What is more, the assumptions of technical design of the route included information with respect to the routes' availability to disabled people; therefore, among other things, one of specifications provided information on the surface of roads along the route as well as their availability to people moving on wheelchairs. Detailed tract of the route (GPS) and sites together with descriptions of their markings were specified during these works. Detailed graphic and information materials have been prepared and made available to all entities from the server specially adapted for this purpose and information concerning volume and form of marking served as a base in preparatory works over tendering procedure on field marking of the route.

- ➡ information plates with telephone numbers to accommodation or transport facilities mounted along the route;
- ➡ leaflets describing attractions of the vicinity, available in accommodation facilities at particular stages of the Route,
- ➡ use of disposable bedding in accommodation facilities,
- ➡ symbols at sites where a seal of relevant route stage may be obtained.

While the procedure of selecting the executor of the marking of the route was

6. Roots of the Way in local and regional environment ensured

6.1 Meetings with potential service providers

One of priorities of the RECreate project was to make use of the existing cultural heritage, making it part of *Camino* regional development as a new tourist product. The point was mainly to create a kind of social dimension of the route by making local society want to involve in its creation and maintenance. Before this happened though, reaching target group - potential service providers in this case - was of key significance.

The main reasons for the undertaking were as follows:

- (...) the enhancement of residents' awareness and identity, as well as their pride of the fact that their homelands are situated on a significant European cultural route,
- enhancement of residents' responsibility for cherishing the past and traditions of their part of Europe, for the sake of culture of whole continent,
- the activation of residents: regardless of social and economic status or physical capacity, to create the route going across their homeland territories by:
  - a) regional crafts, regional dishes and cuisine, traditions, rites, etc.;
  - b) care for culture monuments, customs and souvenirs of the past etc.;

- c) encouraging residents and tourists to active forms of leisure activities as well as learning about their cultural specificity;
- d) tourist activation of elderly people, disabled people and marriages with small children who stay at home during holiday time.⁷

A cycle of trainings for stakeholders of the Pomeranian Way of St. James was commenced in Pomeranian Province and West Pomeranian Province; it was addressed to:

- volunteers interested in providing practical help along the route;
- entrepreneurs conducting business activities within the scope of hotel trade, catering, farm tourism or commerce;
- local transport providers accompanying the pilgrims along the route and supplying information on most attractive and worth seeing sites;
- producers - craftsmen, providing food or souvenir products made from local materials.

The trainings were open to anyone interested in the abovementioned issues.

The meetings were organized with a view to make the participants familiar with the concept and form of travelling along the ways of St. James, as well as to prepare a plan of works concerning its construction.

For the best results of maintenance activities, it is significant to coordinate all works based on close local cooperation. It should be noted that travelling along the

---

⁷ www.re-create.pl

ways of St. James has many stages i.e. from 20 to 40 km of the route daily, which clearly means that there is need for accommodation facilities and catering points or shops providing basic food and chemistry items. A pilgrim starts a pilgrimage with a carefully packed rucksack with no unnecessary ballast because the assumption is he or she would be able to buy necessary things during travel. A coherent identification of objects friendly to *Camino* pilgrims e.g. in form of a metal plate with a symbol of a scallop shell mounted to the building would serve well in this case.

Fig 13 1st International Pilgrimage along the Pomeranian Way of Saint James, Pic. Tadeusz Krawczyk

St. James pilgrimages are not typical tourist activities which generate great financial income. A *Camino* pilgrim often travels towards Santiago de Compostela on his/her own or in small groups and does not stay at one site longer than for two days. Religious monuments, tourist or nature attractions as well as climate of the site may give positive impression of aesthetic nature and encourage the pilgrim to come back to the site.

Hospitality, kindness and assistance provided are of great value as well.

6.2 Meetings with potential volunteers

Trainings of volunteers of the Pomeranian Way of St. James proved that being a volunteer may be difficult when there are discrepancies concerning expected target groups. General assumption of the RECREate partner was to have volunteers as people assisting elderly and disabled pilgrims. Nevertheless, during trainings potential volunteers expressed their interest in making all tourists/pilgrims familiar with the concept of the Pomeranian Way of St. James.

A group of potential volunteers was joined by local guides assisting within the scope of providing information on the region, its values and attractions. Ambassadors of the route who had declared to promote *Camino* concept among relatives and friends were present as well.

The RECREate project's assumption was to conduct training of volunteers with a view to help the disabled, elderly or disadvantaged people. The training offer including issues of health care and psychological nature was addressed to students and other young people. Elaborating positive attitude of potential volunteers towards the disabled was of particular importance. Most significant barriers for the handicapped people were discussed (including but not limited to mental, social, architectural or communication barriers) as well as possibilities to overcome these limitations with help of volunteers.

Fig 14 Training of volunteers of the Pomeranian Way of Saint James
Pic. Bożena Wołowczyk

What is necessary for the volunteer assistance system to work successfully is to have an Internet contact base which shall be available to all interested.

7. Future of the revitalised Pomeranian Way of St. James

Due to the implementation of the RECRreate project some hard decisions were made and at the same time some essential works with a view to recreate *Camino de Santiago* within the South Baltic Area were conducted. The result was an offer of a tourist product, attractive enough to guarantee its success in future. What is crucial though, is to maintain favourable social, mental and institutional support, to name just few. It shall be based on the effects of the implemented project. The European Union support contributed, among other things, to obtain partial products like e.g.:

- ➡ a promotional film,
- ➡ 1200 copies of trilingual guidebooks,

- ➡ 1200 copies of maps with information for the disabled,
- ➡ the Internet guide,
- ➡ a concept of winter pilgrimage,
- ➡ 1045 km of the signposted route,
- ➡ professional and segmented tourist offer,
- ➡ 30 audio guides,
- ➡ two accommodation facilities for the pilgrims.

Fig 15 The accommodation facility for the pilgrims in the Parish House by St. James the Apostle Church in Łębork. Pic. Iwona Juchniewicz

Other tangible results of the project include at least:

- ➡ 500 people who by participating in personal meetings got encouraged to pilgrimages,
- ➡ 15 reporters who made the pilgrimage,
- ➡ 500 people encouraged to contribute to creating the concept of the Way,
- ➡ 500 of decision makers and local leaders (village mayors, parish priests, owners of restaurants and guesthouses, teachers, heads of local

non-governmental organisations, etc.) informed on the initiative,

- ➡ 700 people prepared to act as local animators and volunteers,
- ➡ 100 people ready to provide accommodation to pilgrims,
- ➡ 10 schools or/and non-governmental organizations engaged in supporting the process of creating the road,
- ➡ 20 elderly and disabled as well as at least 20 younger pilgrims from various countries who travel together.

Future of the Pomeranian Way of St. James depends largely on ensuring maintenance of the results achieved, including conducting at least yearly check-ups of the marking, having updates, printing additional maps and guidebooks, organizing cyclical events gathering the enthusiasts and volunteers of the Way, providing current information on cyclical events as well as new arms and loops of the route.

Constant enhancement of peoples' awareness that they live on a significant cultural route, which not only gives chances for social activation but for economic development as well is important. The scallop shell should be borne in minds of residents as a symbol of value, chance and possibilities.

Even if in Poland usually there is no problem with respect to access to churches in the cities, it is a very common impediment when one considers towns – and particularly villages which often host branch objects. Following some of solutions observed in Spain, it is worth considering to have contracts of mandate signed with the unemployed or elderly

people who open these branch objects for the pilgrims and confirm their stay.

Another important aspect is to ensure that pilgrims have a possibility to rest during their *Camino* pilgrimage. Two model accommodation facilities are open on a yearly basis as a result of works intended within the scope of the Project. Preparing a detailed list of entities that may be interested in cooperation i.e. renting rooms for pilgrims was possible due to some meetings with the stakeholders. Nevertheless, there are still fragments of the Pomeranian Way of St. James which lack accommodation facilities. In order to adapt and tailor the buildings to the needs of Camino pilgrims it is recommendable to perform the inventory of current base. The concept might be achieved in future with some support including but not limited to programmes of the new European Union Financial Perspective 2014-2020.

Applying to have the revitalized Pomeranian route entered into the register of the European Institute of Cultural Routes would seem highly relevant. On one hand the access to all interested would be enhanced this way, on the other hand the process of promotion would be supported. Not only should the materials prepared within the scope of the project be supplied to the Institute mentioned above, but they should be delivered to Spanish Xacobeo organisation as well.

Another important element which may positively affect the reconcilability and development of the Pomeranian Way is an internal promotion, focused on interdisciplinarity, i.e. indicating that creation of this route is a task of various circles (not only in tourist field), but also

in the fields of culture, agriculture, social economy and other. Cooperation with non-governmental organisations as well as with territorial self-governments is important at that point. It is also crucial to enhance the awareness of the fact that the creation of the route may, and should be performed in an interdisciplinary way. The case is significant insofar that in future this would give chance to find the maintainers of particular fragments of the route whose responsibilities would include e.g.:

- ➡ taking care of the marking,
- ➡ popularizing the Way,
- ➡ creating the surroundings of the route,
- ➡ taking care of pilgrims and pastoral nature of pilgrimages,
- ➡ developing local community initiatives.

It is necessary to commence works in order to appoint the Society of Friends of the Pomeranian Way of St. James with possibility to form local branches in Poland and abroad in: Elbląg, Nowy Dwór Gdański, Gdańsk, Łębork, Koszalin, Kołobrzeg, Szczecin, Kretinga (Lithuania), Kaliningrad (Russia) and Greifswald (Germany).

The key factor of the development of the Pomeranian Way of St. James may be to prepare a Programme of the Way's development with a view to update its existing condition, recognize potential of the region, point fields of possible activities to particular circles, which would also include information on financial support. The Programme should include social consultations in order to offer works which would be significant for

the residents and this way have chance for their successful implementation.

The use of the route should be monitored from the very beginning. Keeping registers of the pilgrims/tourists at all or at least a few most important sites equipped with commemorative seals may be really useful. The registers may serve as a base for quantitative and qualitative analysis of the route's users. Preparing a survey available to a potential user of the Way could give him/her chance to express his/her opinion, remarks, needs and approval and this way would help in subsequent works over the development of the route.

Despite the obstacles met, the RECreate Project has been implemented according to the intended objectives. Financial support of the European Union contributed to creating an attractive tourist product of the Pomeranian Way of St. James. Although the project is in its final stage, the Partners' responsibilities still include:

- ➡ maintenance of its results,
- ➡ taking up activities with a view to popularise and promote the idea of the pilgrimages of St. James,
- ➡ monitoring the user,
- ➡ developing the route in the region.

We do hope that the presented solutions may inspire other entities to revive the medieval pilgrimage route and encourage them to commence the pilgrimage which starts just "outside the door of the house" towards Spanish Santiago de Compostela.

Rostock

Greifswald

Świnoujście

Kamminke

Wolin

Neubrandenburg

NIEMCY

BERLIN

SZCZECIN

GORZÓW WIELKOPOLSKI

województwo zachodniopomorskie

Kołobrzeg

Trzebiatów

KOSZALIN

Darłowo

Pałowo

Ustka

Iwęcino

Sławno

Polanów

Białogard

POZ

POLSKA

LITWA

ROSJA

województwo pomorskie

województwo warmińsko-mazurskie

LEGENDA:

- Szlak główny
- Droga alternatywna
- Pętla
- Via Baltica

Kościół p.w. św. Jakuba Apostoła

POZNAŃ

BYDGOSZCZ

TORUŃ

WŁOCŁAWEK

OLSZTYN

ELBLĄG

Zelenogradsk (Зеленоградск)

KALININGRAD (Калининград)

Kretinga
Klaipeda (Klaipėda)

Neringa

Silalė (Silalė)

Tauragė (Tauragė)

Sovetsk (Советск)

Gvardejsk (Гвардейск)

Ladushkin (Ладушкин)

Мамонovo (Мамонovo)

Braniewo

Tolkicko

Nowy Dwór Gdański

GDANSK

Żukowo

Sianowo

Kartuzy

Sierakowice

Łeba

Smoldzino

SLUPSK

Sławno

lanów

PARTNERZY

Gmina Miasto Lębork
Beneficjent Wiodący

Powiat
Lęborski

Województwo
Zachodniopomorskie

Samorząd Województwa
Pomorskiego

Fundacja Szczecińska

Pomorska Regionalna
Organizacja Turystyczna

Samorząd
Miasta Kretinga, Litwa

Uniwersytet Gdański

Uniwersytet im. Ernsta Moritza Arndta
w Greifswaldzie, Niemcy

ORGANIZACJE STOWARZYSZONE

Kościół Katolicki p/w św. Adalberta, Rosja

Rada ds. Turystyki Mecklenburg-Vorpommern, Niemcy

Centrum Kształcenia Nauczycieli Okręgu Kretinga, Litwa

Towarzystwo Osób Niepełnosprawnych Okręgu Kretinga, Litwa

Niemieckie Towarzystwo św. Jakuba, Niemcy

Wydawnictwo współfinansowane przez UE z Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego
w ramach Programu Współpracy Transgranicznej - Południowy Bałtyk
oraz ze środków Powiatu Lęborskiego.